

A

LIMES DACICUS FELSŐ RÉSZE.

TORMA KÁROLY

I. TARTÓL.

Hat fametszettel s egy térképpel.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1880. február 9-iki ülésén.)

BUDAPEST, 1880.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

Az utóbbi évtizedekben Dácia területén lelt feliratos emlékek kétségkívül legnevezetesebbike az az alsó-kosályi castrum területéről eredő ara votiva, melyet 1858-ban Kapjonban (Szolnok-Dobokamegyében) az akkor báró Huszár-, most Voith- (egykor Bocskay-) féle várkastély körfalába falazva találtam.

Az epigraphia, fájdalom, rég tudja, hogy hazánk területén ritkán kerül napvilágra oly római feliratos emlék, mely ókori földiratunkra fényt derítene; mintha a föld, mely ama hatalmas kornak még annyi emlékét takarja, irigyelve tőlünk minden adatot, melylyel ókori földiratunk körüli hézagos tudásunkat gyarapíthatnók. Mert hogy Pannonia és Dácia földjében számos ily emlék rejlik, több mint valószínű; hisz tudva van, hogy a római nemcsak hízelegni szokott imperatorának vagy patronusának, hanem történetet írt, földíróskodott, jógázkodott is a feliratokon, melyeket annyira szeretett készíttetni. Annyi azonban tény, hogy valószínű eseményt képez, ha nagyritkán oly emlékkő kerül elő, főleg Dácia területén, mely ókori geographiánkat egy vagy más részében megvilágítja.

Az alsó-kosályi feliratos kő valamennyi rokontartalmú emlékkőnél fontosabb. Nem kevesebbről szól ugyanis, mint Dácia határtöltéséről (vallumáról) s annak előtartományáról, vidékéről (regiójáról), a melyekről épen semmi adat sem jutott ránk. Nemhogy Dácia regio transvallumáról, de még vallumáról is mélyen hallgatnak mind a római történetírók, mind pedig a feliratos emlékek.

A nevezetes emlékkő felirata, melyet újra meg újra revideáltam, a következő:

- DEAE /// ESI
 REG // VALVA
 LENTINVS BF
 COS MIL / S LEG
 5. XIII G GORDI
 AED / LCOLNAP
 ACENS SVBSIG
 SAMVM CVM REG
 // ANSVL // M
 10. IMPDNMAN GORDI A'GVS
 TO ET AVIOL / COSX ///

A feliratot „Rómaiak nyoma Erdély északi részében“ című értekezésemben közöltem ¹⁾. Mommsen, kinek e felirat másolatát s kívánatára majd kefenyomatát is megküldtem, arra vonatkozólag a többi közt azt írta: „Das vallum und sein Vorland wird Ihnen genug zu denken geben“. Adott is eleget. Természetes volt ugyanis, hogy a felirat merőben ismeretlen vallumát felkeresni és ha lehet megtalálni azok köteletségévé vált, a kik a Királyhágón-túli részek római kori emlékeivel foglalkoznak. Némi jus quaesitummal tehát a kutatás megkezdésére, erős elhatározással a munkára, minél kevesebb s inkább csak sejtett, semmint tudott nyomok kalauzolása mellett, de reménytelen indultam útnak: fellelendő Dácia vallumát. S hosszas kutatás után 1862-ben fel is leltem.

Már imént említett értekezésemben kifejeztem volt ama sejtelmemet, hogy a vallumot alighanem Mojgrád, Vármező, Romlót és Tihó környékén, vagyis az úgynevezett Szilágyság és Erdély határvonalaán kell keresnünk. Dácia északnyugati e szögletét kutattam át tehát s a vallumot a Meszes-hegylánc ormáin csakugyan meg is találtam. Vizsgálataim eredményét „Adalék északnyugati Dacia föld- és helyíratához“ című értekezésemben adtam közre ²⁾. Hat ismeretlen castrum stativum helyfekvését — köztük a Dácia egy részének nevet adott Porolissumét — s a Kis-Sebestől Tihóig vonuló vallum irá-

¹⁾ L. *Erdélyi múzeum-egylet évkönyvei* I. k. (1859—1861) 37—38. l.

²⁾ L. *A magyar tudományos Akadémia évkönyvei* XI. kötetének 2. darabja (1863), 34—39. l.

nyát jelöltem ki e közleményben, melynek alapján Dácia addig merőben ismeretlen északnyugati részének római kori térképe összeállítható lett. Helyjelöléseimet a bel- és külföldi szakirodalom jobbadán helyeseknek találta, s hogy másokat ne említsek, Mommsen a Dácia északnyugati hadútja mentén kimutatott táborállomások legfontosabbika, Porolissum, hol-fekvésének kérdését a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetében, véleményemet helyeslőleg, megoldottnak jelentette ki ¹⁾.

Nem akarván e helyütt ismótlésekbe bocsátkozni, legyen elég röviden annyit említenem meg, hogy ama közleményemben a vallum végpontjaiúl Tihót és Csucsá-Kis-Sebest, illetőleg a Körös vizét jelöltem meg, egyszersmind a Közép-Szolnok- és Biharmegye területén keresztülvonult úgynevezett Csörszárka körüli kutatások szükséges voltát is hangsúlyozván, remélve, hogy e kutatások alapján a felfedeztem vallum netalán elágazásait fogjuk megismerni, vagyis kitudandjuk, hogy volt-e s merre lehetett valami összefüggés a *limes Dacicus* és *Pannonicus* között.

Az addig merőben ismeretlen határtöltés és valószínű összefüggése az aldunai római sánczokkal s tán még a sítércsátár-szalárdi és a kegye-zálnoki Csörszárkával is, két jeles régiségtudósunk figyelmét a hazánk területén többhelyütt látható ókori-védőtöltésekre, jelesen a Csörszárkára irányzák; Rómer és Henszlmann ugyanis annak több irányát megvizsgálták s szintén arra a meggyőződésre jutottak, hogy e védőtöltésben valószínűleg római vallumot lehet keresni, s hogy ehhez képest a Csörszárkának a *limes Dacicussal* való összefüggése nem lehetetlen.

Időközben, jelesen 1875-ben, Ortway Tivadar érdemes fiatal tudósunk tárgyalta behatóbban a *limes Dacicus*t s általán a régi sánczművek, valamint a délmagyarországi római hadútak kérdését „Dácia és Moesia területén“ című értekezésében, ²⁾ melyben ama véleményének adott kifejezést, hogy

¹⁾ L. 147. l. IV. sz.

²⁾ L. *Archaeologiai Értesítő* IX. k. (1875) 225—233, 257—270, 292—306. l. V. ö. ugyancsak ő tőle G o o s s „*Studien zur Geografie und*

a kimutattam vallum nem római, hanem barbár mű és semmi-
esetre sem képezhetette a *limes Dacicus*. Ortway e véleményéhez
csatlakozott később Römer is „*Résultats généraux du mouve-
ment archéologique en Hongrie avant la VIIIe session du
congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhisto-
riques à Budapest 1876*” című művében, mely az ősrégészeti
s embertani nemzetközi-congressus budapesti VIII. gyűlése
munkálatai II. kötetének részét fogja képezni¹⁾.

Sajnálom kell, hogy meghatározásaim, melyek 1863—
1865-ben okadatoltaknak lőnek elismerve, később, habár a
leirtam limes vonal tüzetesebb vizsgálat alá nem is vétetett,
megállhatókül többé már nem tekintettek. Ortway ugyanis előre-
bocsátva, hogy a délmagyarországi római sánczokon »több
helytt megejtett vizsgálatai ama meggyőződésre hozták, hogy
Griselininek közlései, e sánczművek structurájára és méreteire
nézve, egészben véve nem alaptalanok. De lehetetlen volt
egyszersmind arról is meg nem győződnöm, hogy e földművek
egykori rendeltetésére és korukra nézve csakis akkor lehetne
nyilatkozni, ha azok nem ugyan részleteikben, hanem össze-
függő egész szerkezetükben lesznek alaposan és szakértőleg

Geschichte des Trajanischen Daciens“ című művének ismertetését u. o.
276—277. l.

¹⁾ Römer művének III., „*Les fossés du diable en Hongrie*“ czímmel
ellátott terjedelmes része VIII. rövid fejezetében (*Ligne de Fekete-Tó a
Tihó*) a kimutattam vallumról következőleg szól: „*Cette ligne marquée
par M. le professeur Charles Gooss, sur sa carte archéologique de Transyl-
vanie, y est désignée comme retranchement romain. Cette assertion est mise
en doute par M. le dr. Ortway. Comme je n'ai pas pu en juger par moi-
même, je me tiens sur la réserve, mais par l'analogie des lignes, je suppose
que celle-ci est plutôt barbare que romaine*“ (75—76. l.), s majd hozzátesszi:
„*Je n'hésite pas à déclarer que si nous n'avions pas toujours été occupés
de questions précoces et inutiles, que si, au contraire, nous avions constaté
partout les restes de ces grands fossés, nous pourrions, dès maintenant, à
l'aide de l'archéologie, résoudre plusieurs problèmes dont nous ne trou-
verons pas les chefs, avant que nous ayons acquis la parfaite connaissance
de toutes les lignes indiquées dans ce chapitre*“ (77. l.). Elismerve az utóbb
idézett megjegyzés teljes igazságát, jólelekkel állíthatom, hogy — magam
legalább — erős és kitartó igyekezettel azon voltam, hogy a határerődíté-
ések ha nem több, de bár egyik vonalát pontosan vizsgáljam meg s
ismertessen.

megvizsgálva¹⁾, mit én ez alkalommal úgy idő, mint költség
hiányánál fogva, természetesen meg nem tehettem. E meg-
győződés mindazonáltal nem akadályozhat abban, hogy e helyt
legalább egyéni nézeteimet ne fejezzem ki²⁾ — mondjuk ezt
előrebocsátva véleményemet a vallum felől, melyet a derék
Gooss is „*Studien zur Geografie und Geschichte des Traja-
nischen Daciens*“ című értekezésében³⁾ teljesen magáévá
tett, czáfolni igyekeztén, azt meg nem állhatónak törekszik
kimutatni. Czáfolata voltaképen csak egyetlen erősségen sar-
kallik. Azt mondja ugyanis, hogy eltekintve az alsó-kosályi
felirat szerkezetének feltűnő voltától, annak 9-ik sorában a
döntő V vagy E betű nem vehető ki s ehhez képest nem tud-
hatni biztosan, hogy *trANSWLum* vagy *trANSWLem*
áll-e ott. És így »az iránt... sem Mommsen, sem Torma, sem
a világ akárminő epigraphusa nem határozhat döntőleg, ha
vajjon egy *regio transvallum* avagy *transvallem*-ről emlékezik
a kő, mert hiszen épen a szükségelt betű olvashatatlan a
kövön! És ezzel természetesen problematikussá válik minden
állítás. A *regio transvallum* vagy a *regio transvallem* ugyan
bizonyos dolog, de bizonytalan marad egyelőre egy szerencsés
lelet feltalálásáig az, melyik lett a kettő közül a kövön meg-
örökítve? Pedig itt ez a fő, mert nyilván, ha csak egy *regio
transvallem*-ről van szó, akkor egy sáncz szükségképeni fenn-
állottságának felvétele okadatolatlan“⁴⁾. Ortway ez okoskodása
egészen igaz, ha csak a kőről és annak feliratáról akarunk
tudni, csak a legendával akarunk foglalkozni s nem egyszers-
mind a tényleg fellelt vallumról is tudomást venni! Szeren-
csére nem elégített ki s nem is nyugodtam meg benne, hogy
ama fatalis szót így is, úgy is lehet olvasni. A tágabb értelmű

¹⁾ Mi ellenkezőleg, úgy vélekedünk, hogy épen a részletek alapos
és szakértő vizsgálata teheti es teszi lehetővé az egész összefüggő szerke-
zetének ismeretét. A vallum részleteinek pontos ismerete nélkül sem az
egészről, sem készítőiről, sem koráról, sem gazdájáról, egyáltalán sem-
miről sem lehet pozitíve szólni.

²⁾ L. *Dácia és Moesia területén* 260—261. l.

³⁾ L. a segesvári ágostai hitv. gymnasium 187¹/₄. értesítőjében
megjelent értekezése lenyomatának 24, 28—29. l.

⁴⁾ L. *Dácia és Moesia területén* 263. l.

s ezért valószínűleg soha fel sem is lelhető *vallemet* schedámon honn hagytam tehát s a concretebb jelzésű, biztosabban felkutatható *vallum* keresésére siettem, elindulásom előtt a mint illet magam is constatálván, hogy ha elég szerencsétlen leszek a vallumot meg nem lelni s más sem fogná azt megtalálni: az alsó-kosályi felirat 9-ik sorának legendájával de épen senki sem fog tisztába jöhetni, sehol sem levén vallum, mely azt támogathatná, és hogy örök időkre homály fogja borítani a becsületes aedilis feljegyzését völgyével vagy töltésével, vagy mindkettővel egyetemben. De — fogadd hálámat nagykegyességű *Bonus Eventus!* — a kis-sebes-tihói vallumot sikerült üstökén fognom s e szerencsés fogás a legenda dolgát is eldöntötte. Mennyiben ugyanis Dácia északnyugati határszélén, melyen innen a barbár földön római nyomokat nem ismerünk, sőt Alsó-Kosályhoz, illetőleg Napocához közel tényleg egy *vallum* és pedig a rómaiság minden jellegével bíró vallum lett kimutatható: bizonyossá vált, hogy a napocai aedilis buzgón emelt s hozzá még becsületesen is keltezett fogadalmi-oltárán nem valamely *vallist*, hanem a *vallumot* örökítette meg; vagyis mennyiben a *vallum* létezése tény: a kérdéses felirat 9-ik sorában *vallum* olvasandó és nem egyéb. És így *csak* a legenda tekintetéből mi szükség sem lenne valamely szerencsésebb leletre, melyet azonban *más* tekintetéből mégis fölötte kell óhajtanunk. Tisztelt barátomnak a legenda kétes voltából merített következtetéseit tehát nyomosaknak nem ismerhetem el.

A mit a vallum római volta ellen hoz fel Ortway, úgy hiszem, csak félreértésből ered.

»De ennek dacára is tegyük fel azt» — mondja t. i. Ortway — »hogy egy újabb lelet csakugyan igazolná Torma magyarázatát; tegyük fel, hogy egy regio trans vallum tényleg kétségbevonhatatlan történeti igazságnak bizonyúlna, vajjon kétségtelenné válik-e akkor Torma magyarázatának minden következménye is? Kétségtelenné válik-e az, hogy a dáciai földhányások római művek, s nevezetesen Dáciának római limese? Ha egy regio transvallum a második vagy harmadik század folytán tényleg fenn is állott és ennek folytán már a római uralom korszakában Dácia területén egy sáncznak

léteznie kellett, az nézetem szerint még korántsem bizonyítéka a sáncz római voltának. Ez csak azt bizonyítaná, hogy volt akkor egy sáncz a vidéken, de hogy kinek műve az s hogy mily czélből készült, azt hiszem, még nincs vele megmondva. Állhatott már az a római uralom előtt is, a római nép pedig meglehet, hogy felhasználta hadi czélokra, egyes táborozások alkalmával, de hogy eredeti római mű legyen, az a kosályi feliratos kő csonka szavából egyáltalán nem következik, stb.«¹⁾ E kérdések és ellenvetések szintén igazak lehetnek, ha Ortway tekinteten kívül hagyja a vallum vonalára épített őrtornyokat (propugnaculumokat)²⁾ és az e vonalon belül, avval egyenközűleg, egymáshoz de főleg a vallumhoz magához közel sűrűen elhelyezett hét, t. i. a *tihói, mojgrádi, romlotti, magyar-egregyi, szentpéterfalvi, vármizei* és *sebesváraljai* castrum stativumokat, a *limes Dacicus* északnyugati felső szakasza védelmének mindmegannyi erős pontját, melyeket említett értekezésemben határozottan kimutattam s ismerttettem³⁾, s melyeknek a vallum mentén való fekvése bizonyítja legvilágosabban a vallum római voltát. Azt, hogy e castrumok nem voltak közvetlenül a vallum vonalára, hanem azon belül némi távolra építve, nem ismerhetem el a vallum rómaiságát megdöntő argumentumnak. A Meszes magas hegygerinczén, közvetlenül a vallum vonalán magán nem lehetvén e castrumokat elhelyezni, az alatta fekvő Egregy-, Almás- és Körös-völgyben kellett azokat alkalmas pontokra építeni, azonban a hadtan szabályainak megfelelőleg úgy, hogy a vallum vonalához közel esvén az azon fekvő őrtornyokat a kellő őrséggel és a netán szükséges segélycsapatokkal gyorsan elláthassák s egyszersmind az egész limes-vonalat dominálhassák.

Tisztelt barátom ama feltevését, hogy a vallum *állhatott* már a római uralom előtt is, mint puszta észrevételt taglalni nem találom szükségesnek s ellenében csupán arra a megjegyzésre szorítkozom, hogy igaz ugyan, hogy az alsó-kosályi feliratos kő csonka szavából a vallum római volta nem követke-

¹⁾ L. u. o. 263—264. l.

²⁾ L. *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához* 35. l.

³⁾ L. u. o. 10—20. l.

zik, de a vallum római jellege határozottan a mellett tanúskodik, hogy azt a rómaiak s nem a barbárok készítették.

Összegezve a mondottakat, Ortway csak az alsó-kosályi követ tekintvén s nem egyszersmind a tényleg fellelt vallumot is, azt véli, hogy a felirat nem levén biztosan olvasható, nem bizonyít a vallum létezése mellett; midőn pedig a tényleg meglevő vallummal mégis számolnia kell, azt állítja, hogy a felirat csonka szavából nem következik a vallum rómaisága, állhatott az már a római uralom előtt is; a töltés vonalán tényleg kimutatott őrtornyok s a vallum mellett elhelyezett castrumok szerinte mit sem bizonyítanak a mellett, hogy a vallum eredeti római mű. Magam ellenben, ki a meszeséli határtöltést csak úgy lelhettem fel, hogy hajlandóbb voltam a feliraton vallumot, semmint vallemet látni, azt véltem s vélem, hogy ha már Dácia területén s épen a felirat lehelyéhez közel egy töltés kimutatható, a felirat olvasása vita tárgyát többé nem képezheti, s hogy a vallum római eredete mellett annak egész elrendezése, a propugnaculumok s castrumok sűrű láncolata tanúskodik. Remélem, hogy közleményem II. fejezete meg fogja t. barátomat győzni, hogy a kis-sebestői töltés vallum is volt, római mű is volt, s a *limes Dacicus* egy szakasza is volt.

Jelen közleményem a kis-sebes—tíhói vallumnak, vagyis a *limes Dacicus* felső részének, tehát nem az egész limesnek akarván monographiája lenni, elégnek tartottam ez alkalommal Ortwaynak csak e limes-szakasz római eredete ellenében felhozott észrevételeire és kifogásaira tenyi néhány futólagos megjegyzést; a délmagyarországi sáncokra, a duna-tiszaközi, a dunántúli, valamint a galicziai, podoliai stb. védtöltésekről elmondott nézeteit s a *limes Dacicus* létezése ellenében ezek alapján felhozott észrevételeit második közleményemben fogom taglalni, melyben t. i. a limes alsó részét vagyis Kis-Sebestől a Dunáig terjedő szakaszát fogom ismertetni s az egész limesvonal iránti véleményemet kifejteni. Rómernek a védtöltésekről fennemlített művében részletezett combinációit is szívetén e közleményemben szándékozom tárgyalni.

E kitérés után lássuk immár, hogy mit tartalmaz az alsó-kosályi nevezetes felirat.

Mommsen a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetének 827-ik száma alatt (165. l.) közölvén e feliratot és pedig a tölem vett pácskolat szerint, a variánsokat is kimutatja egyszersmind, a melyek vele közölt schedám és kiadványaim között csakugyan léteznek, s hozzáteszi: »... editio, in qua vereor ne quaedam mutata sint non tam ex lapido denuo inspecto quam secundum coniecturas a me cum Torma communicatas«. A mester kételyeivel szemben legyen szabad kijelentenem, hogy a feliratot épen Mommsen felhívása következtében újra meg újra megszemléltem; hogy első schedámat a felirattal nagy figyelemmel összevettem; hogy az a másolat, melyet említett értekezéseimben közöltem ismételt és pontos összehasonlításaim eredménye; s végül hogy többet, mint a mit, és másként, mint a hogy a kövön valóban láthattam és kivethem, nem adtam, vagyis hogy Mommsen olvasása és combinációja összehasonlításaimat, illetőleg első schedámtól különböző kiadványaimat sem befolyásolta, s ha a kövön utóbb csakugyan több betűt constatálhattam, mint első schedám felvétele alkalmával, az bizonyíttal nem egyébnek, mint lelkiismeretesen eszközölt összehasonlításomnak tulajdonítható.

Mommsen a feliratot következőleg olvassa:

Deae [Nemesi reg]in(ae) Val(erius) Valentinus b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), [miles] leg(ionis) XIII [g(eminar)] Gordi(anae), ad[il(is)] col(oniae) Nap(ocae), a cens(ibus) subs[ig(navit)] Samum cum regione [tr]ans vallum [imp(eratore) d(omino) n(ostro) M. A]nt(onio) Gordi(ano) Augus[to] et A[viol]a[is] co(n)s(ulibus) X. [kal.]...

s hozzáteszi: »Samus hic memoratus videtur fuisse regio, quam percurrit flavius adhuc appellatus Szamos; de regione enim, non de pago ut accipiamus, flagitare videtur ei opposita regio trans vallum. Ceterum non ignoro interpretationem hanc licet probabilem, tamen minime certam esse; nam offendit subsignandi vocabulum de censitione usurpatum et maxime de eo qui censet (nam de eo qui censetur facilius ferri posset . . .), et sunt omnino tam multa in hoc titulo nova neque unquam antea visa, ut non possis non dubitare de interpretationis veritate.«

Mommsen olvasása lényegileg bizonynyal helyes s a feliratnak csak a *censibus subsignavit* kifejezése nem értelmezhető elég világosan. Vajjon nem válik-e érthetőbbé e tétel, ha azt következőleg olvassuk:

a(utiquis) cens(ibus) subsig(navit) Samum cum regione [tr]ans vall[um] stb.

s azt úgy értelmezzük, hogy Valerius Valentinus, Napoca aedilise a Szamosot vagyis átvitt értelemben e folyó mellékét a vallumon túli régióval, azaz elővidék vagy tartománynyal a régi vagy korábbi census alá fogta vagyis újból az adólajstromokba vezette, a mit mai szólásformával így fejezhetnénk ki: Valerius Valentinus Dáciaz ama részének új adóösszeírását elkészítette?

Legyen e kifejezés értelme, melynek megvilágítását lejjebb fogom megkísérteni, bárminő, amnyit megtudunk belőle, hogy a Kr. u. 239. évben, III. Gordianus császár uralkodása alatt Dáciaznak egy (mindenesetre a Szamos körüli) része vallummal volt megerősítve, hogy továbbá a *Samus* (a mai Szamos folyó) melléke valószínűleg egy közigazgatási-illetőleg adókerületet alkotott s szintén ilyent a vallumon túli régió (elővidék vagy előtartomány) is. Ekkép Dácia föld- és helyiratára, közigazgatása s történelmére vonatkozó három, valóban nagyértékű adatot köszönhetünk ez egyetlen feliratnak.

Habár korábbi kutatásaim alapján a vallumnak a Meszes-élen való létezését bebizonyítottnak tekinthettem is, még mindig kérdéses maradt, mit kelljen értenünk a *Samus* (a Szamos melléke) s a *regio transvallum* alatt. Csoda-e tehát, ha figyelmem újra meg újra e kérdésekre irányult; csoda-e, ha a vallum és környékének ismételt és minél pontosabb bejárását tűztem ki célomul, és pedig nem csupán azért, mivel a vallum római volta körüli nézetemet Ortway és Römer még nem állhatónak vélték, mert hisz ezt a limes-vonal ismételt bejárása nélkül is lehet vala s erős okokkal védelmezni és bizonyítani, de főleg régi óhajomásom valósítása, azaz összegyűjtése végett a teljesen biztos, autopticus adatoknak a *limes Dacicus* egy oly monographiájához, minővel a tudomány

a caledoniai, britanniai és germaniai limeseket illetőleg már régóta rendelkezik.

Hón táplált óhajom valósítását az erdélyi muzeum-egylet bőkezősége — melyért e helyen mondok hálás köszönetet — megkönnyítvén, a *limes Dacicus* kis-sebes—tíhői részletét s környékét végre 1879 nyarán újra bejárhattam s pontosan megvizsgálhattam. Nem túlzok ha állítom, hogy erős, fáradságos munkát végeztem. Sudavi et alsi. De megvan, s íme e lapokon veszi az olvasó vizsgálataim eredményét.

Ezek előrebocsátása után s megjegyezvén, hogy ez első közleményemben a *limes Dacicus*nak csak körös-szamosközi részét, a Szamos mellékét s a regio trans vallumot tárgyalom — második közleményemnek, melyben a körös-dunaközi részlet leírását adandom, tartva fenn a limes egész vonala, a vallum építése, az azt szükségessé tett okok, a készítés kora, valamint a hazánk területén másutt létező római és barbár véd- és határtöltések körüli nézetem előadását: lássuk immár

1. a *Samus* mellékét, illetőleg Napoca agerét és viszonyát a limeshez;

2. a sebesvölgyi castrumot és a kis-sebes—tíhői vallumot, illetőleg a *limes Dacicus* északnyugati felső részét;

3. a regio transvallumot; s végül

4. északi Dácia hadújtait, az azok mentén állt castrumokat s az ott állomásozott hadcsapatokat.

I.

A *Samus* melléke, illetőleg Napoca agere és viszonya a limeshez.

Hogy azon a területen, melyen ma Kolozsvár fekszik a római korban Napoca település állt, feliratok, tehát kétségtelen adatok alapján Mommsen mutatta ki¹⁾ s ezzel minden korábbi kombináció, mely Napocát Szamosújvárhoz s többüvé helyezé, végkép elesett.

¹⁾ I. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 169. 1. VIII. sz.

A helységet *Potaisa* = Tordával együtt Trajanus alapította, valószínűleg a második dácziai hadjárat alkalmával, mindkettőt ugyanis mint már létezőt említi a Kr. u. 109/110. évről keltezett ajtoni mértföldmutató¹⁾. Az a tény, hogy e mértföldkő a nevezett két helységtől számítja a távolsági méreteket, arra mutat, hogy mindkettő már alapításakor jelentékeny helység volt; a miből nagy valószínűséggel következtethetni, hogy a jeles császár mindkét helységet az *occupatio* idején a helyütt már létezett dák tanyára, tán városra alapította; korai, már Trajanus alatti jelentékenységgük és későbbi gyors fejlődésük legalább aligha tulajdonítható egyébnek. A dák helység, melynek lakossága ha csak részben is de valószínűleg honmaradt, illetőleg ősi tűzhelyéhez visszatért, az új római városnak mintegy kész alapjául, alkalmas keretétül szolgált. A romanizálás épen nem lassú munkája pedig Napocát gyors fejlődésre képesíté, mivel egy Antoninus Pius és Marcus Aurelius társceszárok uralkodása alatt (Kr. u. 139—161) állított fogadalmi-oltár felirata szerint²⁾ már ez *imperatorok* korában *municipium*, egy más, Commodus országlása idején (Kr. u. 185—192) készült emlékkő feliratának tanúsága szerint pedig, alapítása után alig nyolczvan egynehány évre meg épen *colonia* rangjával bírt³⁾. Lakossága, és pedig már korán, vegyes lehetett; Antoninus Pius és Marcus Aurelius alatt ugyanis *galaták* is lakták Napocát⁴⁾ s később, Severus Alexander uralkodása alatt, a Kr. u. 235. évben *asianusok*⁵⁾.

Több felirat arról tanúskodik, hogy a város *municipalis* élete rendszeres folyamú s fejlődése tartós volt, annyira, hogy a három pénzügyi- és közigazgatási kerületre osztott Dácia egyik részének, a *provincia Porolissensisnek* *procurator*a is, legalább a későbbi időben, úgy látszik ott székelt, mint jelentékenyebb városban s aligha többé Porolissumban.

¹⁾ L. u. o. 1627. sz.

²⁾ L. u. o. 860. sz.

³⁾ L. u. o. 865. sz.

⁴⁾ L. u. o. 860. sz.

⁵⁾ L. u. o. 870. sz.

Mint minden római *municipium* és *colonia*, úgy Napoca is központja volt egy vidéknek, vagyis feje ama kisebb-nagyobb vidéki helységeknek: *vicusoknak*, *pagusoknak*, a melyek — maguk is többé-kevésbé önálló területecskék központját alkotván — helység-szövetkezetként csoportosultak körülötte. Fővárosa volt tehát egy nagyobb vidéknek s anyavárosa a kisebb helységeknek, melyek e vidéken szétszórva voltak, ezek fennhatóságát képezvén egyszersmind.

Kísértsük meg körvonalozni Napoca városa és vidéke határait, az *ager Napocensis*.

A Kolozsvár területén előfordult leletek s az eddigi vizsgálatok, melyek részletezését és tüzetesebb megbeszélését más alkalomra hagyom, azt bizonyítják, hogy az egykori római város zömét a mai *óvár*, a *főtér* s a *híd*-, *belmagyar*-, *szentegyház*-, *belközép*-, *belkiváry*-, *beltorda*-, *belszén*-, *kismester*- és a *belmonostor-útezek* egy része képezte, nem sokkal kisebb terület tehát, mint Kolozsvár mai belvárosa.

A városból több út sugárzott ki, melyek közül háromnak iránya biztosan kimutatható. Ezek a következők:

1. A napoca-potaisai út. Ez a *főtér* felső részén s a *beltorda-úteznél* vonulva át, a kegyesrendiek háza előtt álló szobor táján a *kültorda-úteznél* derekának kanyarodott s a Torda felé vivő utat átmetszve, a Kandjának nevezett külvárosrészen át az erdélyi gazdasági-egylet kertjének tartott, a melyet, valamint a györgyfalvi-utat is átszelve, az úgynevezett Békásnak irányult; innen Györgyfalva alatt a vízválasztó-hegyen átkeelve s Ajton községe előtt Pusztá-Ósánnak vonulva, vezetett *Potaisa* = Tordának. Irányát, különösen a gazdasági-egylet kertjében s a györgyfalvi-út balján levő viskó-csoport derekán, azok a *sarcophagok* jelölték meg, melyeket különböző időben s nagyobb számban leltek a tájott¹⁾.

2. Ez útból egy szárny a Kis-Szamos völgyére ágazott ki, valószínűleg épen a györgyfalvi-út balján levő viskó-csoport táján — legalább néhány ott lelt *sarcophag* fekvési iránya erre mutat — s azon a fősíkon haladva, mely a *külközép*-

¹⁾ Magam 14 ott lelt s Kolozsvárt ma is meglévő *sarcophagot* ismerem; felirat azonban egyiken sincs.

útcza fölött vonúl keletnek, Szamosfalva felé irányult, s Pusztá-Szentmiklós előtt és Apahidán felül a Szamos-vizének vezetett, melyen túl — Apahida alatt — a Szamos-völgyön lefelé a szamosújvári castrumnak vonúlt, majd Deésnél elágazván, egyik ága a Nagy-Szamos völgyén lefelé az alsó-kosályi, a másik pedig ugyanazon folyó mentén fölfelé haladva az alsó-ilosvai castrumnak tartott, majd a Besztercze környékén levő burghalleni (várhelyi) castrumnál délkeletnek s később délnek kanyarodva, a marosmenti vécsi castrum felé vonúlt, Dácia északi részét a keleti illetőleg a délivel kötvén össze.

3. A harmadik út a Fellegvár keleti lejtőségén levő ú. n. bornyú máli szőlők alatt a vasúti indóház felé vezető nagyútcza mentén az indóház felső végének irányult¹⁾ s ott megtörve, a Nádas-völgyén fölfelé nyugatnak tartott; további menetét e völgyön Magyar-Nádas, Sárd, Oláh-Köblös és Zutor s innen Porolissum = Mojgrád felé már ismerttettem²⁾, de lejjebb (a IV., illetőleg II. fejezetben) is látandjuk a zutorsebsváraljai s a többi kiágazással együtt.

E három útirányon kívül kellett még egy negyediknek is létezni, mely a Kis-Szamos völgyén fölfelé Gyalúnak, majd Nagy-Kapus és Bánff-Hunyadnak haladva Kolozsvárt Sebesváraljával köthette össze. A tág Szamosvölgy, valamint a szucsági csóvahegyi castrum s a magyar-győróvásárhelyi római helység, főleg pedig a sebesváraljai castrum fontossága legalább szükségessé kellett hogy tegyenek egy hadútat ez irányban. E föltételezett útvonal melléke még nem lévén átvizsgálva, irányát természetesen alig lehet kijelölni, de affélől, hogy létezett teljesen megvagyok győződve s eziránti nézetemet lejjebb (a II. fejezetben) elő is adandom.

Szükségfölötti mondanom, hogy ez utak mentén a római hadtan szabályaihoz s a szokáshoz képest castrum stativumok, mansiók, specularák, kisebb-nagyobb helységek, gazdasági tanyák, lakások s a főbb helyek körül villák stb. voltak elhelyezve, melyek összesége bizonyos zónán belül Napoca agerét vagyis

¹⁾ Az indóház építése alkalmával az út egy részletét takarták volt fel.

²⁾ L. Adalék északnyugati Dacia föld- és helyíratához 20—21. l.

azt a vidéket alkotta, melynek főhelye, mondjuk fővárosnak, Napoca volt.

Kétségtelenül tanúskodó irott emlékek hiányában, ünként érthetőleg alig lehet e vidék határait megjelölni s körülírni; de tekintve egyfelől a Dácia északi és északnyugati részén létezett római helységek és megerősített táborállomások fekvését és csoportútlátát, valamint a természeti, mindenestre szabályzólag közrehatott viszonyokat; kétségtelennek tartva másfelől, hogy az előbb municipiummá, Septimius Severus alatt pedig coloniává vált s ekkép Napoca vicusa lenni megszűnt Potaisa és a nemkülönbben municipium rangjára vergődött Porolissum is szintén bizonyos területtel bírtak: mindezeket mondjuk tekintetbe véve, hihetőleg megközelítjük a valót, ha Napoca agereül, illetőleg annak határaiúl *délről* a Kis-Szamos és Aranyos közti vízvázastót mintegy Ajton irányáig; *keletről* a Mezőség nagyobb részét mintegy Ajton, Mező-Nagy-Csán, Mező-Záh irányában a Maros-völgyeig, a Kis-, és (az Alsó-Kosályon felüli) Nagy-Szamos- s a Sajó-völgyét, valamint a Maros-völgy felső részét; *északról* az Alsó-Kosály, Alparét, Pánczélceh, Hídalmás, Zutor, Nagy-Almás, Hódosfalva, s végül *nyugatról* a Sebesváralja, Kalotaszeg, Szentlászló irányában húzott vonalat jelöljük ki, az azon belül eső római helységeket részben Napoca appertinentiáiúl, részben pedig olyanokúl tekintvén, melyek a függőség csak lazább kötelékével voltak hozzá fűzve, vagy különben fekvésüknél fogva Napoca mint település felé gravitáltak.

Lássuk már azokat a nyomokat, melyek e zónán belül fekiúdt településekre vallanak, s a melyek alapján Napoca agerének térképét, s hogy úgy mondjuk, helység-lajstromát összeállíthatjuk.

1. **Dezmér** (Kolozsvár mellett). Határán 1863-ban egy római terjedelmes major vagy villa romjait lelték meg s dúlták szét; egy *Silvanusnak* szentelt fogadalmi-oltár volt az egyetlen tárgy, melyet az erdélyi muzeum régiségtára számára megmenteni sikerült¹⁾.

¹⁾ Közöltem: *Archaeologiai Közlemények* V. k. (1865) 13. l., 1. sz. = *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 863. sz.

2. **Pusztá-Szentmiklós.** A helységtől délre, az imént említett romokkal majdnem szemben, egy nagyobb római épület, tán villa romjaira talált közelebből Pál Albert szamosfalvi körjegyző úr saját szántóján, a mely romok közül két darab ezírázott (?) párkánytöredék s néhány apróbb régiség tárgy — azonban egyiket sem láthattam — került napvilágra. Több mint valószínű, hogy az a feliratos és többi faragványos kő is, melyeket Pusztá-Szentmiklósról korábban ismertettem ¹⁾, szintén eme vagy közelében állt valamely más épület romjaiból kerültek.

3. **Apahída.** A községtől délre a *Dupe gyalu la teu* nevű határrészben egy északnyugatnak dőlő oldalon 20—24 □ méternyi területű római épület romjait lelte meg Péczy János apahídai birtokos úr 1866-ban. Néhány oman került római bélyegtelen téglát magam is láthattam. Az *Ephemeris Epigraphica* II. kötetének 372. száma alatt (302. l.) másolatom után közölt feliratos ara votívát, mely *Dis Paternak* és *Proserpinának* van szentelve, szintén ez épület mellett, attól mintegy 120 méternyire találták ugyanakkor. Péczy úr állítása szerint római fedélcserép-, téglá- és cserépedény-darabok néhány száz négyszögméternyi területet borítanak az imént említett épületromok környékén. E helyütt tehát valószínűleg egy nagyobb római helység feküdt.

4. **Kályán.** A falutól délre fekvő *La fedeu* nevű határrészben Bric Gyirán odaváló lakós *Asclepiusnak* szentelt ara votívát talált 1878-ban ²⁾ s közelében fedélcserép-, téglá- és cserépedény-töredékeket, nyomait egy ott állt épületnek, tán majornak.

5. **Alsó-Szováth.** Sala Sámuel alsó-szováthi birtokos úr állítása szerint a helység közepe tájával egyirányban, lenn a völgyben fekvő malom mellett római téglákat találtak egy épület substructióiban. Valószínűleg ott lelték azt a, mindkét oldalán igen érdekes dombormívű faragvánnyal ékített követ is, mely Sala úr ajándékából jelenleg az erdélyi

¹⁾ *L. u. o.* VI. k. (1866) 147—148. l. = *C. I. L.* III. k. 6254. sz.

²⁾ Ismertettem: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 97. l., 22. sz.

múzeum régiségtára tulajdona. E kő egyik lapján két, egymással küzdő *gladiator*, a másikon pedig egy *chlamysba* és *tunicába* öltözött s lovon ülő férfi durván faragott, kevésbé kidomborodó ábrája szemlélhető. E dombormű arra enged következtetni, hogy e helyütt valamely római major állt.

6. **Aranykút.** A *Kremenyis* és *La kinyepistyele dela ritu zsiu* nevű határrészben gróf Karacsay Sándor értesítése szerint 1846—1847-ben római oszlopfőt és LVM (*legio V Macedonica*) betűket feltüntető bélyeggel jelölt téglákat találtak ¹⁾, a mi azt bizonyítja, hogy itt szintén valamely római tanya vagy kisebb helység állt, a hová azonban hogyan kerülhettek legióbélyeggel jegyzett téglák, érteni nem tudom.

7. **Mező-Szentgyörgy.** Rácz Gyula barátom, a régiségek szorgalmas gyűjtője és ismerője értesítése szerint Simó Lajos mező-szentgyörgyi birtokos úr tagjának *La komare* (kamara) nevű pontján egy nagy terjedelmű helyet római fedélcserép-, melegvezetőcső-, téglá- s különféle idomú cserépedény-darabok borítanak, kétségtelen nyomait képezvén egy ott létezett nagyobb római helységnek. Rácz Gyula által onnan hozott néhány fedélcserép- és cserépedény-darabot magam is láttam s ekkép azok római voltát konstatálhatom is. E romokban lelték azt az igen csinos mívű s jó korszakra valló szobrocskát is, mely Gegő József úr ajándékából az erdélyi múzeum régiségtárában van. A vörösréz-szobrocška gyermeket ábrázol, mely dől helyzetben karjait mintegy játszva előrenyújtja; a pupillák ezüstbetétűek, a kezek le vannak törve, melyek egyikében, mint állítják, sugáros nap (?) aranyozott ábráját tartotta.

8. **Szék.** 1865-ben a *Sóspatak* nevű határrészben egy, *Silvanusnak* szentelt ara votívát találtak ²⁾. Habár mi tudomásom sincs római épületek nyomáról a széki határon, de

¹⁾ V. ö. Neigebaur: *Dacien. Aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*. Kronstadt, 1851. 222. l., 2. sz. és Gooss: *Chronik der archaologischen Funde Siebenbürgens* I. *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* XIII. k. (1876) 265. l.

²⁾ Ismertetem: *Archaeologiai Közlemények* VI. k. (1866) 147. l. = *C. I. L.* III. k. 6247. sz., *Ephemeris Epigraphica* II. k. 302. l., 371. sz.

több mint valószínű, hogy e helyütt is létezett valamely tanya vagy kisebb helység.

9. **Oláh-Péntek.** A határ nyugati részében, délnek fekvő lankás oldalon római épületek, valószínűleg valamely kisebb helység vagy tanya nyomai láthatók. Egy ott lelt római emléket már ismertettem¹⁾.

10—12. **A szamosújvári, alsó-kosályi és alsó-ilosvai castrumok** s a mellette létezett települések²⁾.

13. **Drág.** Az itt lelt római téglák, cserepek s egy durva faragású kö-Jupiterszobor, mely Paget János úr adományából az erdélyi muzeum régiségtára tulajdona, kétségtelenné teszik, hogy itt római település létezett³⁾. A mint értesültem, nemcsak egy, hanem több épület, tehát valamely nagyobb római helység nyomai lennének a határon láthatók.

14. **Szentmihálytelke.** A helységtől nyugatra mintegy negyedórányira levő *Piatre detunate* (villámvágta-kő) nevű magas hegytetőn állt római épület romjait 1858—1859-ben szedték szét s az azokból kikerült 19 □ ölnyi kőanyagot az akkor készülő magyar-nádas-szentmihálytelki országúthoz használták fel. A leletek közt volt két, domborművel s felirattal díszített kő is. Horinkár Juon szentmihálytelki lakós leírásából az tűnik ki, hogy e domborművek valószínűleg síremlékek felső részét képezték mint médaillonok, mindkét *sertum*-kör három-három mellképet tüntetvén fel. Az ábrázolt alakok egyikének fejét Horinkár letörte és szerencsére megőrzé, mit tőle az erdélyi muzeum régiségtára számára megváltván, az most ott őrzetik. A töredék egy *cohors auxiliaris signiferének* a jellegző

¹⁾ *L. Archaeologiai Közlemények* V. k. (1865) 12—13. l. = *C. I. L.* III. k. 835. sz.

²⁾ Ismertettem: *Az erdélyi muzeum évkönyvei* I. k. (1859—1861) 27—44. l., u. o. III. k. (1864—1865) 10—67. l., illetőleg *Archaeologiai Közlemények* V. k. (1865) 13. l., u. o. VI. k. (1866) 146—147. l. = *C. I. L.* III. k. 161—167. l. I—III. sz., 1013. l. II—III. sz. Végül: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 86—88. l., 1—5. sz.; 118. l., 1. sz.; 119. l., 3. sz.; 119—120. l., 5—10. sz.; 120. l., 2. sz.; 121. l., 4—5, 7, 10—11. sz.; 122. l., 5. sz. és u. o. IV. k. (1880) 1, 2. sz.; *Archaeologiai Értesítő* XIV. k. (1880) 60—62. l.

³⁾ V. ö. Neugebauer: *Dacien* 234. l., 4. sz.

bőr *galeával* fődött s esetlenül ábrázolt fejét tünteti fel. Mindkét dombormű alatt felirat, azaz a titulus sepulchralis állt. Fájdalom azonban, hogy mindkét követ könnyörtelenül széttörték s útanyagúl használták fel a számos téglával együtt, melyeket szintén a romok közt leltek. A szétbontott épület, mint Horinkár állítja, több kisebb osztályból állt, mely osztályok négyyszögűre faragott vékony kölemezekkel voltak padolva; egy ily kölemez Horinkárnál magam is láttam.

A *piatre detunatei* épület valószínűleg egyike volt amaz őrtornyoknak (*specula*), melyek a napoca-porolissumi hadút mentén annak szemmeltartására magasabb és így széles lát-kört engedő pontokra voltak elhelyezve, mint például a magyar-gorbói *bábvári specula*¹⁾. A magas fekvésű *Piatre detunate*, mely épen a sárd—oláh-köblösi római hadútszakasz irányán ahhoz (keletre) közel áll, igen alkalmas pont volt ez őrtorony elhelyezésére, honnan a tájt nagy területre be lehetett látni, a látkörbe esvén az imént említett *specula* is.

Ez őrtorony táján, tán épen Szent-Mihálytelke körül a völgyön valamely római település nyomait lehetne keresni, legalább a magyar-gorbói és szucsági analogiaiindokolná a továbbkutatást.

15. **Kardosfalva.** Hogy Kolozsvár e praedium területén, a helységecske mellett (a napoca-porolissumi út²⁾ közvetlen közelében) levő dombon római település létezett, azok az oszlop-derék töredékek s faragott kövek bizonyítják, melyeket e helyen találtak s a melyek most Kardosfalván initt-amott szertehevernek. Egy, Székely Mihálynál látható s valószínűleg síremlék felső részét képezett médaillon három személy durván faragott dombormívű ábráját tünteti fel.

16. **Bács.** A községtől délkeletre, az úgynevezett *Bácsitorok* nyilatánál fekvő s *Monostori oldalnak* nevezett helyen római épületek nyomait tüntetik fel azok a fődélcserép-, téglas és cserépedény-töredékek, melyek jókora területen szerteszt hevernek. Valószínű, hogy ez épületek a bácsi-torokban léte-

¹⁾ *L. Adalék észak-nyugati Dacia föld- és helyiratahoz* 9. l.

²⁾ *L. u. o.* 21. l.

zett római köbányák munkásainak lakjait képezték. Mert hogy a rómaiak e szikla-szakadékokban bányászkodtak, egyéb jeleken kívül az a valószínűleg síremlékül készített csigamészkö dombormű is tanúsítja, melyet Kovács Márton bácsi lakos lelt, s mely most 3. számú telkének kapuja mellett látható. A meglehetősen faragott, de az időtől nagyon megviselt dombormű *pallába* és *tunicába* öltözött nőt ábrázol; köpenyvel fődött jobbkezt melléhez szorítja, baljában hosszúdad tárgyat (tún edényt) tart; mellette balról *praetextás* gyermek s ennek balján térdigérő *tunicába* öltözött férfi ábrája látható. Mindhárom alak feje hiányzik.

17. **Szucság.** A szucsági völgy nyilatánál álló vasúti őrházon felül, az *Órát* nevű határrészben római település nyomait tüntetik fel azok a téglá-, fedélcserep- és edény-töredékek, melyek jókora területen szanaszét hevernek. Egy 1878-ban novemberben ugyanott, Sebestyén Mihály úr tagja szélén, sánczás alkalmával lelt római bélyeges-lámpa feliratát már ismerttettem¹⁾, mint szintén a szucsági határ *Ibrók* nevű részében levő *Szénafüi-völgyön* az út mellett 1877-ben márcziusban szintén sánczásás közben Horvát Sándor szucsági birtokos által lelt síremlék feliratát is²⁾, mely síremlék körül néhány téglát is leltek, melyek valószínűleg vagy a síremlék alapját, vagy pedig a sírkamarát képezték. Találtam továbbá 1878-ban Szucságban még egy, *Bonus puernek* szentelt ara votívát is, valamint egy síremlék-töredéket, melyeket hogy a határ melyik részén leltek, tudni nem lehet³⁾. Valamennyi emlék azt tanúsítja, hogy a *csóvahegyi* castrum alatt terjedelmesebb római helység, valószínűleg a Ravennai Névtelen által említett *Macedonica*⁴⁾ feküdt.

18. **Magyar-Gorbó.** A helységtől dél-délnyugatra fekvő *Bobora* vagy *Bábavára* nevű önálló magas hegycsúcson fekvő

¹⁾ L. *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 120. l., 1. sz.

²⁾ L. u. o. 96. l., 21. sz.

³⁾ L. u. o. 96. l., 19—20. sz., a szucsági illetőleg gyalúi többi római régiséget pedig: *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához* 6—9. l. = *C. I. L.* III. k. 845—849, 852. sz.

⁴⁾ L. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 168. l. VII. sz.

várhelyet, melynek leírását 1863-ban nem önszemlélet, hanem baráti közlés alapján adtam¹⁾, 1879-ben megvizsgálván rectificálnom kell abbéli véleményemet, mintha az ott látható nyomok római állótábor ottfekvésére mutatnának.

A nem nagy területű hegycsúcs kissé északnak dülő tetején valamely ott állt kőépületnek nyomára nem találtam ugyan, de tekintve, hogy az ezelőtt mintegy 50 évvel Kócsi nyugalmazott kapitány által a *Bábaváron* tétetett ásatások alkalmával lelték a már ismertetett ara votívát²⁾, s tekintve, hogy ott magam is több, határozottan római mivű cserép-edény darabot leltem: kétséget nem szenved, hogy a *Bábaváron* római épület állt, mely a helyfekvésből következtetve őrtorony (specula) lehetett. Valószínű, sőt állítják is, hogy a mindenestre kised, s a helyfekvéshez, de a speculák szokásos építési módjához képest is körded idommal bírhatott őrtorony alapfalait Kócsi kiszedette s építkezési ezélokra használta fel s e miatt nem akadhatni manapság a tetőn substructiók nyomaira, a várhely tere mint termékeny föld különben is szántás alatt lévén; azonban az is megeshetik, habár kevésbé hihető, hogy e specula fából volt építve. Ugyanitt lelték azt a domborművet is, melyet már korábban ismerttettem³⁾. Lészai Lajos barátom állítása szerint e két római emléken kívül, melyeket néhai atyja Lészai Lajos kir. fő kormányiszéki tanácsos Kócsitól kapott ajándékba, ugyanazon ásatások alkalmával még több feliratos követ is leltek volna, melyeket nevezett kapitány Kolozsvárra a báró Inczédi Sámuelné belmagyar-útczai házához szállíttatott be. Sajnos, hogy e feliratok eltűntek, legalább magam abban az épületben és telken, hol jelenben a belmagyar-útczai gyermekkert van berendezve, meg nem találhattam.

A *bábavári* hegycsúcs az egész tájat dominálja. A Nádas-völgy onnan, különösen lefelé, jó távolra belátható; keletre a szucsági *Csóvahegy*, északra a szentmihálytelki *Piatre detunat*e tája, nyugatra a magyar-gyerővásárhelyi *Gyerőfi-szöktető*

¹⁾ L. *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához* 9. l., II. sz.

²⁾ L. u. o. 9. l., 1. sz. = *C. I. L.* III. k. 844. sz.

³⁾ L. u. o. 10. l., 1. sz.

éle, mely alatt a lejjebb ismertetendő római nyomok fordúlnak elő, alkotják a láthatár végpontjait; délre pedig a nádas-kapusmenti vízvázlatzó-hegy éle s az alatta fekvő völgy tekinthető át. A magas csúcs tehát ez előnyös fekvésénél fogva igen alkalmas pontjául szolgált egy speculának, melynek rendeltetése az volt, hogy a napoca-porolissumi hadútat s a Kolozsvártól valószínűleg a Kis-Szamos, majd a Kapus-völgyén Bánfi-Hunyad—Sebesváralja felé vezetett római út mellékét mint oldalt alkalmazott őrtorony szemmelartsa.

E specula nyomai nem az egyedüliek, melyek a rómaiak ittlakozását tanúsítják. Pérics (Ojegár) Indrój ugyanis a helység keleti, alsó végén levő telkén egy római épület substructionaira akadt, melyek közt egy feliratos s több, dombormívű faragványnyal ékített követ talált. Állítása szerint az egyenoldalú-négyszög idomot feltüntető épület csekély térfogatú volt. A romjaiból kiszedett kőanyagot, valamint a feliratos követ s a dombormívű faragványokat 1877-ben háza alapfalába rakatta ¹⁾.

Hogy a magyar-gorbói specula alatt a völgyön római település állt, kétséget nem szenved; az azonban, hogy akár e helységnek (ha ugyan az volt), akár pedig a speculának vagy mindkettőnek együttvéve *Optatiana* lett volna a neve, mint Mommsen véli (*C. I. L.* III. k. 168. l. VII. sz.), bizonyítottnak alig tekinthető; hihetőbb ugyanis, hogy *Optatiana* Zatornál feküdt, a mint hogy ezt lejjebb (a IV. fejezetben) kimutatni is töreksem.

19. **Egeres.** A községtől északnyugatra mintegy negyed-órányira fekvő *Kaproncza-vevőfénye* nevű dűlön a völgyi lapályocskából kiemelkedő s mintegy 4 katasztrális hold területű domb kövekkel, római fedélcserép-, téglá- s cserépedény-töredékekkel van borítva, mintsintén az onnan pár száz lépésnyire fekvő *Kaproncza-észka* nevű oldalon is jókora terület. Egy, a *Kaproncza-vevőfényén* 1862-ben lelt s Fekete János egeresi birtokos úr állítása szerint 11 sornyi írást s a

¹⁾ A Magyar-Gorbán lelt többi feliratos követ már ismertettem, l. *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához* 10. l., 2—5. sz. = *C. I. L.* III. k. 850—851. sz.

többi közt AVREEL szót is tartalmazott, mintegy 1·30—1·40 m. magas s 0·80 vastag kőből (valószínűleg síremlékből) nevezett birtokos úr kemencealjt faragtatott és pedig oly nagy accuratióval, hogy a felirat, fájdalom, örökre megsemmisült. Találtak továbbá ugyanott egy hosszú laposdad faragott követ, melybe egy négyszögű jókora mélyedés van bevágva (hihetőleg egy kisdud-sarcophag alja), e bevágás Fekete úr állítása szerint kemény anyaggá tömörült mészszel vegyes hamuval volt telítve; s végül szintén a nevezett birtokos úr állítása szerint néhány, három-három betűvel bélyegzett téglát, hogy azonban a téglabélyegeket mely betűket tüntettek fel, elfeledvén, megmondani nem tudta.

1868-ban a vasúti töltés készítése alkalmával a *Kaproncza* nevű határrész elején, a község és az imént leírt római település mintegy feleútnán, épen a vasúti töltés mellett egy római feliratos köre akadtak a munkások, melyet a községbeliek állítása szerint, Mihályi g. k. püspök úr régiséggyűjteménye számára Pamphile püspöki titkár úr szerzett meg.

Az egeresi g. c. templom úrasztalának (pristol) alapját egy mészkőből faragott s 1·11 m. magas és 0·45 széles, csinos párkányzatú római ara képezi; jobb- és baloldalát cyrill-betűs román felirat borítja, előlapja azonban római felirattal nem volt ellátva s ma is eredeti állapotában van.

A Boesckay-féle várkastély északi felének lebontatása alkalmával 1868-ban a várkastély mostani tulajdonosa Fekete Márton úr egy mészkőből faragott s 0·62 magas és 0·77 széles római dombormívű faragványt, mely színével a várudvar felé fordítva volt befalazva, vétetett ki s azt a mostani kastélyrész lépcsőháza falába illesztette, a hol az vastag mészszel jó erősen bemeszelt, tehát fölötté diszes állapotban jelenleg is látható. A valószínűleg egy síremlék tetőzetét vagy oldaltábláját képezett dombormű négy személy (a mennyre kivéhetni nő) mellképét ábrázolja. A balról számított második nő jobb- s a negyedik balkezeiben ivópoharat, az első és harmadik nő pedig jobbkezeiben felismerhetetlen tárgyat tart. Érdekes, hogy úgy az alsó-kosályi ¹⁾, valamint az egeresi Boesckay-féle várkastély

¹⁾ L. *Rómaiak nyoma Erdély északi részeiben* 30. l., 4. sz.

falába több (amott öt, itt pedig négy) személyt ábrázoló római síremlékek voltak falazva. Allusióként a Miczbán-mondára alkalmaztatta-e valamelyik Boeckay mindkét várkastélya falába e több személy ábrájával ékített domborműveket, vagy tán épen azoknak két Boeckay-kastélyban való előfordulása adott alapot a mondára, avagy merő esetlegnek tulajdoníthatni-e az egészet? ki tudná elhatározni.

Az imént leírt domborműre fektetve ugyanoda volt befalazva egy, mint Fekete Márton úr állítja, 8—10 sornyi római feliratot tartalmazott kő is, mely valószínűleg e dombormű, illetőleg a síremlék alját képezte. E kőből Fekete Márton, épen úgy mint korábban testvére Fekete János, szintén kemencealjt készítettett. A versenyezve modernizált kövek közt most csak annyi a különbség, hogy megjelölésül a kődús vidéken fölöslegesen elkövetett vandalizmus idejének: amabba az 1866-, emebbe pedig az 1868-ik évszám van ékesen bemetszve; meg kell azonban vallani, hogy az ex-feliratos kövek csakugyan díszes és alkalmas, habár kissé túlértékes alapját képezik a testvér urak jól vagy rosszul melegítő kemencéjének.

A *kapronczavölgyi* nyomok terjedelme azt bizonyítja, hogy ott nem valamely egyes lak vagy major, hanem nagyobb római helység feküdt, minélfogva e hely szorgalmas átkutatása igen kívánatos.

20. **Magyar-Gyerővásárhely.** A *Gyerőfi-szöktetőjének* nevezett sziklás hegyoldal alatt a *Budulló* nevű határrészben a rómaiak otlakozásának kétségbevonhatatlan nyomai tűnnek fel azokban római a téglá-, fedélcserép- és edény-töredékekben, melyekkel egy jókora terület van fődve. Szabó Károly, magyar-gyerővásárhelyi birtokos úr állítása szerint néhány, a többi közt V betűt is feltüntetett bélyeges téglát is leltek a nevezett helyen. Mintegy 20—21 év előtt szintén ott találták azt a mészkőből faragott 1.10 m. magas római dombormívű faragványt is, mely ma a nevezett birtokos úr háza falába a pinczebejárat mellé van falazva. E meglehetősen durván faragott s vastag mészréteggel borított dombormű egy, *pallaba*, térden alól nyúló, de lábszárait egészen el nem fedő *tunicába* vagy *indutusba* öltözött nőt ábrázol; derekát a csipők táján csatos

cingulum övezi; jobb kezével *sertumot* tart, bal keze le van törve. A *cingulum* fekvéséből következtetve, valószínűleg hajadont ábéázolt e dombornú, mely hihetőleg síremlék oldal-tábláját képezte.

A *Budullón* bizonyára valamely római helység feküdt s amaz út, mely Kolozsvár felől Sebesváraljára vezethetett, e helység körül lenne keresendő, hová a Kapus-völgyről vonúlt fel.

21. **Zsobok.** A falu *Felszeg* nevű részében Ambrus István 84. sz. telkén római épület substructióira akadtak 1868-ban pinczeásás alkalmával, mely substructiók a szomszéd telkekre is áthatolnak, de hogy mely terjedelemben, meghatározni alig lehet mennyiben a község épen eme része sűrűn be van építve. A romok közt Ambrus István kőt, domborművel ékített kőlapot talált. E faragványok egyike egy lovas durva faragású ábráját tünteti fel; másikán pedig, melynek magassága 0.90, szélessége 0.41 m., s mely az ev. ref. iskolaépület falába van illesztve és erősen bemeszelve, két férfi magasra kidomborodó mellképe s ezek alatt *togába* és bokáig érő *tunicába* öltözött férfi szintén erősen kidomborodó alakja látható, a balkéz tekereset tart, a jobbkez pedig valamely fel nem ismerhető tárgyat; a valószínűleg valamely síremlék felső részét vagy oldaltábláját képezett faragvány meglehetősen durván van dolgozva.

Az ev. ref. régi templom karzata alá szintén egy római dombormű volt falazva, melyet Finály Henrik barátom 1867-ben lerajzolt; a dombormű egy nyugvó szörnyállat (halfarkban végződő ló) ábráját tüntette fel. Magam e domborműnek csak alig kivehető maradványát láthattam 1878-ban, mennyiben a tűz, mely a templomot 1877-ben elhamvasztá, e domborművet is semmivé tette.

Az ugyanazon templom nyugatoldali falába kívülről befalazva volt római síremlék feliratát, melyet azonban a tűz szintén csaknem teljesen elpusztított, már közöltem ¹⁾.

¹⁾ L. *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 91. l., 11. sz.

Végül több telken római jellegű faragott-kököcchkák láthatók, melyeket benn a helységben találtak imitt-amott.

Mindezen nyomok kétségtelenné teszik, hogy itt szintén terjedelmesebb római helység, tán Sebesvára appertinentiája állt.

22. **Farnos.** Habár e helységben és határán tényleg nem találtam római épületek nyomaira, de az a római mívű kö-oroszlánszobor, mely az ev. ref. templom bejárata előtt látható¹⁾, azt sejteti, hogy Farnos határán is kereshetők római település maradványai. Az oroszlán nyugvó helyzetben van feltüntetve, első jobbtalpa alatt számárfő látható²⁾. Valamely, tán XVI. századi kéz *W H Jup(iter) asinus* szókat metszé az oroszlán ábrája alatt elvonuló üres hosszmezőre. A becsületes metsző mint látszik ismerte ugyan, de megvetette a római archaeológiát és mythológiát, Jupiter legalább ugyan-csak kikapott tőle.

23. A **zutori castrum**³⁾. Substructióinak végmaradványait 1873-ban kiszedték s útépítési anyagul használták fel, minek következtében s az 1879-ki iszonyú vízáradások is, melyek az Almás-völgy e táját vastag iszapréteggel boríták el, hozzájárulván: a castrum mondhatni elenyészett, legalább fekvési helyét is alig lehet többé felismerni.

1878 őszén a castrumhoz közel egy, az ott állomásozott ezeres *alában* szolgált *duplarius* esetlenül de fölötte érdekesen ábrázolt lapos-dombormívű alakjával ékített, szokatlan nagyságú síremlékre akadtak⁴⁾. A felirat 3. sorában olvasható *dupl(arius) ala* ∞ kifejezés megerősíti már 1863-ban kimondott ama véleményemet, hogy a Zutoron lelt téglák NMO és N·M·O· betűket feltüntető bélyegét csak *n(umerus* =

¹⁾ Ismertetem: *n. o.* 91. l.

²⁾ Hasonló ábrázolatú, sírtető vagy sírborítékot alkotott kö-oroszlánszobrok Dácia területén köztudat szerint gyakran találhatók.

³⁾ Ismertetem: *Adalék észak-nyugati Dacia föld- és helyiratához* 10—11. l. III. sr. = *C. I. L.* III. k. 168. l. VI. sz.

⁴⁾ Ismertetem: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 92. l., 12. sz. A síremléket ama sáncz ásatása közben lelték, mely sáncz a Kapus-árok patakesóját a Máriaffy Albert tagján át (tanyája irányában) az Almás-vizébe vezeti.

ala) *M(aurorum* vagy *militum)* *miliarius*-nak lehet olvasni¹⁾. Tekintve, hogy az *ala* nemzetisége e sűrítaton sines megnevezve, habár annak megjelölésére a kövön bőséges tér kínálkozott, hihetőbb, hogy e lovasosztály neve nem *n(umerus)* *M(aurorum)* *miliarius*, hanem *n(umerus)* *m(ilitum)* *miliarius* volt. Valószínű ugyanis, hogy mindkét név ugyanazon egy csapatra vonatkozik.

A zutori *g. c.* templom előtt egy, a castrum környékén lelt nagy kö-oroszlánszobor (szokásos ábrázolatú sírfedő) látható.

Zutornál valószínűleg *Optatiana* feküdt, a mint ezt lejjebb (a IV. fejezetben) látandjuk.

24. **Középlak.** A helység alsó végén, néhai Bányai Mózes telkén 1875-ben a virágház építése alkalmával egy római épület alapfalaira s ezek közt római fedélszerű-, tégl- és cserépedény-töredékekre, néhány ép és bélyegzett cserépedényre s szintén bélyegzett téglákra akadtak, az utóbbi tárgyakat azonban, elveszvé, sajnálatomra nem láthattam. Az itt állt római épület valószínűleg a zutori castrum és település appertinentiája volt.

25. **Nagy-Almás.** A község alsó, vagyis keleti végétől néhány száz lépésnyire a *Sáncz-közt* nevű helyen az 1851-ik évi áradások alkalmával az Almás-vizétől kimosott s Buta Lika által lelt fölötte fontos mértföldmutatót már ismerttettem²⁾. Annak a római útnak irányáról, melynek mentén a mértföldmutató állt, valamint magának a mértföldkönek topographiai jelentőségéről lejjebb (a II. fejezetben) fogok szólni.

26. **Derite.** Wenrich Vilmos, egykor népszámláló-biztos, 1851-ben két római felirattöredéket talált a különben román népességű helység ev. ref. ó-templomának akkor még meglehetősen állapotban levő falaiba illesztve³⁾. Midőn 1878-ban Deritén megfordultam, a nem épen kis terjedelmű, egykor kerített

¹⁾ L. *Adalék észak-nyugati Dacia föld- és helyiratához* 11. l., 1. sz. = *C. I. L.* III. k. 1633. 6. sz.

²⁾ L. *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 92—93. l., 13. sz.

³⁾ Közölték: Ackner-Müller: *Die römischen Inschriften in Dacien.* (Wien, 1865.) 157. l., 749—750. sz. = *C. I. L.* III. k. 6250—6251. sz.

és valószínűleg erődtített román-stylű templom romjainak már csak egy kisded maradványa, az *apsis* egy részlete állt fenn, a falazat többi részét a hely tulajdonosa Román János úr lebontatván¹⁾. A fölötte érdekes emlék tehát (valószínűleg erődtített monostor és temploma) a tudomány kárára örökre megsemmisült.

Az említett két felirattöredéket megtalálnom szorgalmas kutatás és nyomozás daczára sem sikerült. Helyettük azonban más három felirat-töredéket leltem; és pedig egyet a templomromból kiszedett ama kőhalmazban, mely azidétt Román János úr 17. sz. telkén feküdt; kettőt pedig, melyek szintén a templom romjaiból kerültek, Ile Petra deritei lakós pinezérébe falazva. E két utóbbi a templom falába mint közönséges falanyag, az első pedig megfelelően idomítva az *apsis* félkörded falába volt illesztve²⁾. Az említett kőhalmazban találtam továbbá néhány római jellegű párkánykő-részletet, az *apsis* akkor még fennállott részébe falazva pedig egy kő-oroszlánszobor s egy dombormű töredékét, mely utóbbin egy emberi alak jobblába látható; végül ugyanoda falazva több párkányos követ. A templomrom éveken át folytatott bontogatása alkalmával, mint Román János úr állítja, számos apróbb feliratos kőtöredéket találtak épületanyagként befalazva, ezek azonban menthetetlenül elkallódtak.

Honnan kerültek e római emlékek Deritére; a középkor ama becsületes szerzetesei, a kik ez erődtített templomot építették, az ugyan nem fölötte távoli de még sem épen közeli sebesváraljai castrum romjaiból hordattatták-e mint kitűnő anyagot vagy máshonnan?, elhatározni nem lehet; annyi tény, hogy sem azon a kedvezően fekvő hosszúdad, s téres fősíkkal bíró dombtetőn, melynek keleti végén a templom állt, sem pedig a közelben római nyomokra akadnom szorgalmas

¹⁾ A templomrom, mint úgynevezett *ecclesia deserta* a magyar-gerőmonostori ev. ref. hitközség tulajdona volt korábban és csere útján jutott Román János úr birtokába, a ki aztán részint saját ezéljaira bontatta le a romokat, részint pedig másoknak adta el az onnan kikerült kőanyagot.

²⁾ Ismerttettem: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 94—95. l., 16—18. sz.

kutatás és tudakolás daczára sem sikerült. Ha Derítét mégis a római települések sorába igtatom, csupán azért történik, hogy a kutatók figyelmét e helyre irányozzam, mint a hol érdekes római emlékek kerültek napvilágra.

27. Magyar-Győrmonostor. Az igen érdekes, átmenet-stylű, s szép románkori-motivumokat feltüntető magyar-gerőmonostori ev. ref. templom déli csonka tornyának déloldali külfalába alkalmazott napóra alatt egymásnak háttal fordított két nyugvó oroszlán ábráját feltüntető kőszobor van befalazva. Hogy honnan került e, szintén sírfedelet alkothatott római emlékkő arra a helyre, a hol most látható, természetesen nem tudhatni; szükségesnek tartottam azonban e csekély római nyomot is megjelölni, épen úgy, mint a következő magyar-alkóit a végett, hogy a további kutatásnak némi irányt jelöljek ki.

28. Magyar-Valkó. Az 1450—1475 körül épült ev. ref. templom déloldali külfalába, épen a bejáratú előcsarnok mellé jobbfelől, egy bizonyára római síremlékhez tartozott dombormívü faragvány van befalazva. Az ábrázolat, melyet vastag mészréteg borít, mennyire kivehetni két nő mellképét tünteti fel. A dombormű provenientiája ismeretlen.

A *vársza* nevü határrészen látható s egy helység ott fekvését tanúsító nyomokat a nép római településének véli, de tévesen, mivel azon a helyen a kurucz-háborúk alatt 1705-ben elpusztított *Vársza* nevü magyar helység állt.

29. Sebesváralja. Az itt feküdt castrum romjait röviden Finály Henrik ismertette volt¹⁾. Tűzetesebb leírásukat lejjebb (a II. fejezetben) adom.

A fennebbi sorozatban pontos leírását igyekeztem összeállítani mindazoknak a nyomoknak, melyek Kolozsvár környékén római településekre vallanak. Tudom, hogy e sorozat teljességre nem tarthat igényt, de az eddigi vizsgálatok alapján a részletezett nyomoknál többet, fájdalom, nem konstatálhatni a Napoca agere gyanánt fennebb körülfirt területen, habár nem szenved kétséget, hogy e sorozat csak egy

¹⁾ Római nyomok Erdély északnyugati részén. I. Az erdélyi múzeum-egylet évkönyvei III. k. (1864—1865) 5—8. l.

részét jelöli meg ama pontoknak, a hol egykor római helységek, tanyák, majorok, egyszóval római települések léteztek. Élénken óhajtom, hogy későbbi szerencsés leletek tegyék oly teljessé e sorozatot, hogy annak alapján Dácia e részének topographiáját tökéletesen össze lehessen állítani.

Megismertkedvén Napoca agerével, valószínű kiterjedésével t. i. és azokkal az egyes pontokkal, a melyeken konstálható kétségtelen római nyomok ott létezett településekre mutatnak, lássuk, hogy mit kelljen értenünk az alsó-kosályi felirat *Samus*-a alatt?

Sajnos, hogy a felirat illető kifejezése oly homályos, hogy jobbadán csak hozzávetésekre vagyunk utálva. Mint Mommsen is véli¹⁾ több mint valószínű, hogy a felirat a *Samus* névvel szintúgy valamely vidéket akart megjelölni, mint a közvetlenül rákövetkező *regio transvallum*-mal. Aziránt ugyanis, hogy mit értett a felirat ez utóbbi régió alatt, mi kétség sem lehet; értette t. i. azt a vidéket, mely a vallumon túl esett, tehát a mint lejjebb (a III. fejezetben) látandjuk Szilágymegyének azt a részét, mely a Meszes-hegység főgerinczétől nyugat- s északnyugatra fekszik. S az a tény, hogy a *Samus* a *regio transvallum*-mal egyszerre említették, azt látszik bizonyítani, hogy a *Samus* átvitt értelemben volt használva ama vidék megjelölésül, melyet a hasonló nevű folyó, a mai Szamos, öntözött, vagyis mintegy rövidítése gyanánt a következő hosszabb kifejezésnek: *regionem Sami* vagy *Samensem, cum regione trans vallum*. Mert aziránt, hogy a *Samus* nem valamely helységet, hanem a mai Szamos folyót jelenti, a római-kori s a mostani név hasonlatosságánál fogva alig lehet kétség. A *Samus* és *regio trans vallum* nevek együttes megjelöléséből pedig nagy valószínűséggel azt is következtethetni, hogy a *Samus* régiója a *trans vallum*énak szomszédja volt s így Valerius Valentinus alighanem két egymás mellett fekvő régió census-lajstromát állítá egybe, gyakorlati legalább ez lesz vala. Mindez azonban, mint említém, csak combináció, de hozzáteszem ismételve, hogy a valószínűség minden criteriumával bíró combináció.

¹⁾ *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 145. l., 827. sz.

Feltéve, hogy Valerius Valentinus a *Samus* névvel csakugyan régiót vagy vidéket jelölt meg, e régió, mint mondám, természetesen más nem lehetett, mint az a vidék, az a terület, melyen a Szamos folyik. A kérdés ez esetben csak az lehet, hogy a két, a Kis- és Nagy-Szamos öntözte roppant terjedelmű vidék melyik részét kelljen a *Samus* régiója alatt értenünk, vagyis mindkét Szamos mentét-e a folyók eredetétől a Tiszába való szakadásukig, vagy pedig a két folyó mentének csak bizonyos részét?

Ha inént kifejezett ama nagyon valószínű combinatióink, hogy az alsó-kosályi felirat két régiója szomszédos vidék volt, érvénynyel bírhat, önként következik, hogy a *Samus* régióját nem képezhette az egyesült két- vagyis a Nagy-Szamos mentének alsó, azaz ama része, mely Tihótól lefelé a nevezett folyónak a Tiszával való egyesüléseig terjed; e terület nagy része ugyanis, jelesen a Tihón alól fekvő már a vallumon kívül, tehát a *regio transvallumba* esett s így mint külön régió meg sem is neveztetetett volna.

És így csak két eset lehetséges: vagy az, hogy a *Samus* régiója a Szamos-mentének az a része volt, mely Tihótól Alsó-Kosályig terjed, vagy pedig az, hogy a *regio Samus* az az egész terület alkotta, melyet a Kis- és Nagy-Szamos vize öntöz, vagyis jóformán az egész *ager Napocensis*.

Az első esetet az teszi valószínűvé, hogy habár a tihói és alsó-kosályi castrumok közt más római táborállomás nem létezett s így a két castrum közt a természetes limest a száik s akkor bizonyára rengetegekkal borított völgyön folyó Nagy-Szamos alkotta, minélfogva e vidéket lakatlannak kellene tekintenünk: e völgyön, emez akkori rengetegek egyes pontjain mégis több és pedig nagyobb barbár tanya létezett a Szamos úgy bal-, valamint jobbpartján, a mint ezt fölötte érdekes bronzeszközök tanúsítják, melyeket a Szamos-vidék épen e táján nagyobb számban találtak¹⁾. E barbár tanyák

¹⁾ Úgymint: a Szamos-jobbparti vonalon a *turbuczei* úgynevezett Rákóczy-hegyen, *Gaurán*, *Sósmezőn*; a balparti vidéken pedig *Szurdakon*, *Oroszmezőn*, *Oláh-Fodorházán*, *Dobrossán*, *Oláh-Bogdán*, *Semesnyén* stb., mely érdekes leletek sorozatát, illetőleg az *ager Napocensis* eddig con-

együttesen alkothattak s tán éppen annál az oknál fogva külön régiót, mivel a vallum végén kezdődő természetes limes mellett, Tihótól t. i. Alsó-Kosályig, onclaveszerűleg voltak a provinciába ékelve. Vagyis lehetséges, hogy a *Samus* régiója alatt a Nagy-Szamos mentének ama szakaszát kell értenünk, a melyen nem mesterségesen épített vallum, hanem csupán e folyó alkotta a limest, a mely mellett a folyó mindkét partján s azokhoz közel jó hosszú vonalon oly barbár fészkek léteztek, melyekre a két vég-castrum, azaz a tihói és alsó-kosályi őrsége közvetlenebb felügyeletet nem igen gyakorolhatott s hol ennél fogva oly barbár törzs vagy törzsek lakozását tételezhetni fel, melyek Rómának meghódolva, hű vagy legalább is nem nagyon zavargó jobbágyokként engedelmesen vonták meg magukat az ősi föld e zugában. Lehet, hogy épen e békés szomszédság következtében tartották a rómaiak elégnek a természetes határt s nem telepítettek még két-három vagy több castrumot a Tihó—Alsó-Kosály közti limes-vonalra.

A felirat illető kifejezése és annak egész értelme is összhangba hozható e combinatióval. Valerius Valentinus ugyanis a census-lajstromba fölvevett két szomszédos régió egyikének, t. i. azénak nevét, mely a vallumon túl feküdt, kerekén körülírhatta s körül is írta, de már a másikat szabatosan nem jelölhette meg, mennyiben ez a régió voltaképen nem a vallumon túl, hanem az annak mint határtöltésnek folytatását képezett természetes limes mellett terült el a folyón túl és innen; egyszerűsítette tehát a dolgot avval, hogy az utóbbi vidéket röviden *Samus*-nak, a Szamos mellékének, vidékének nevezte; a czélt tehát, érthetően de röviden, a mellett azonban topographiailag is híven körülírni a két szomszédos területet, melyeken az illetőkre nézve valószínűleg nem igen kellemes műveletét végezte, meglehetősen elérte, írván: *antiquis censibus subsignavit Samum cum regione trans vallum*.

A combinatió valószínűsége mellett szól még a feliratos kő provenientiája is. Az ara votiva ugyanis, mint tudjuk, Alsó-Kosályon volt felállítva; nem lehetetlen tehát, hogy a

statálhatott barbár tanyáinak összeállítását más helyen szándékozom közölni.

becstületes napocai aedilis, ki a *regio trans vallum* s az avval szomszédos és Alsó-Kosályon alól fekvő *Samus* census-lajstromának fölvetelével volt megbízva, ebbeli műveletének befejezése után a bejárt és censeált terület végpontjára, az alsó-kosályi castrumba érkezve s ott megpihenve készíttette az ara votívát, hálálkodván *Nemesis* istenasszony-királynénak, hogy munkáját bevégezhetette s nehéz gondot adva valamennyünknek, kik e szerenésére fennmaradt emlék homályos feliratát betűgetjük.

Alig merném azonban, Mommsen lapidaris kifejezésével élve, elmondani, hogy a dolgot »satis expediti«. Kérdéses marad ugyanis, hogy miként juthatott egy napoca-városi tisztviselő oly missióhoz, mely területéhez nem tartozó két vidék ügyét érintette. Volt alkalmam már elmondani, hogy Napoca agere északról mintegy Alsó-Kosályig terjedhetett s ekkép a *Samus* régiója Napoca területének zónáján hihetőleg kívül esvén Porolissum agerét alkothatta. Avagy hihetni-e, hogy mennyiben Dácia egy részének — nem is egy vidékének de az értékes provincia egész egyharmadának — Porolissum adott nevet s következésképen jelentékeny város volt, a közvetlen közelében levő *Samus* régió nem saját joghatóságához, hanem a távoli Napocáéhoz tartozott legyen? Ha csak úgy nem állt a dolog, hogy az Alsó-Kosályon alól fekvő *Samus* régió még Napoca ageréhez tartozott s Porolissum agerét csupán a vallum közvetlen melléke s a *regio trans vallum* alkotta; vagy pedig, hogy Porolissum fennhatósága, mennyiben e város inkább csak hadászati pont s a vallum vonalán elhelyezett csapatok főparancsnokának székhelye volt, municipalis állása daczára is csak valamely kisebb, a vallumon belül fekvő keskeny területre szorítkozott, például az Almás-vize mellékére s ehhez képest nemcsak a *Samus* régiója, hanem a *regio trans vallum* is Napoca közigazgatási területéhez tartozott. E fölfogás ellen szól azonban, mint mondók, az, hogy feliratok tanúsága szerint Porolissum egy egész provincia-rész fővárosa volt s ekkép túlkicsiny agerrel csakugyan nem bírhatott. Lehet azonban, hogy a III. században, midőn a kérdéses felirat kelt, Porolissum székvárosi volta már inkább csak pusztá fogalom volt semmint tény, s a város mint a *provincia Porolissensis* közigaz-

gatási központja hanyatlásnak indulván a tartomány-rész procuratora már Napocában székel s mint a provincia pénzügyi főnöke napoca-városi tiszttviselőt küldött ki a szükségessé vált pénzügyi műveletnek idegen város területén leendő fogatosítására.

Az elmondottakban az a mellett és ellen felhozható okokat kívántam csoportosítani, hogy a *Samus* régiója a Szamos mentének az a része volt, mely Alsó-Kosálytól Tihóig terjed. De ezen kívül — mint fennebb már érintém — még egy más eset, t. i. az is lehetséges, hogy a *Samus* régióját Napoca agerének az a része alkotta, mely a Kis- és Nagy-Szamos mentén terült el, vagyis voltaképpen az egész *ager Napocensis*. E combinatió ellen azonban e terület nagysága szól. Ez esetben ugyanis a *Samus* régiója a *trans vallumival* együtt oly nagy darab földet foglalt volna magában, hogy censualistái összeírására egyetlen ember alig lesz vala képes; de továbbá, hogyan bízhatóak vala meg Valerius Valentinus oly két vidék összeírásával, a melyek közé egy más terület, Porolissum agere volt beékelve?

A *Samus* régiója holfekvésését tehát, ezidő szerint legálább, teljes bizonyossággal meghatározni alig lehet. Leghihetőbb — s ezt a nyomban mondandók is tanúsítandják —, hogy a *Samus* régiója az alsó-kosályi és tihói castrum közt a *Samus* mint természetes limes mellett a jobb- és valószínűleg a bálparton is elterülő vidék volt, mely összefüggésben levén a *regio trans vallummal* mint hosszú, többé-kevésbé keskeny, Tihótól kezdve azonban lefelé mindenesetre kiszélesedő barbár-lakta földszalag övezte Dácia északnyugati limesét.

Ha e föltevésünk megállhat, avval úgy hiszszük egy más lényeges kérdés is megvilágosodik. Az t. i., hogy hát tulajdonképen hová, mely jurisdictió alá tartozhatott a *Samus* vidéke, vagyis hogy Napoca avagy Porolissum agerének volt-e kiegészítő része s mint ilyen az egyik vagy a másik város joghatósága alatt állt-e?

A fennrészletezett hozzávetések összegezése, a pro és contra okok mérlegelése után arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy úgy a *Samus* vidéke, valamint a *regio trans vallum* a két város fenhatóságához nem tartozott oly terület lehetett,

mely mint *fiscalis birtok* a provincia procuratorának közvetlen kezelése alatt állt. A nevezett két régió sajátos fekvése, az egyiké mint merőben különálló vidéké a limesen túl, a másiké pedig mint valószínűleg közvetlenül a természetes határ (a *Samus*) vonalán fekvő enclaveé ugyanis csaknem lehetlenné tévé vala akár az egyik, akár pedig a másik városhoz való tartozásukat administratív tekintetből szintűgy, mint hadászati szempontból. A két vidék mint különben is teljesen alig s inkább csak időlegesen romanizálhatott föld következőképpen csupán a császári fiscus tulajdonát képezhette s mennyiben az alsó-kosályi felirat censusról szól valószínűleg képezte is. Valerius Valentinust tehát bizonyára a *provincia Porolissensis* procuratora küldte ki a *fiscalis birtokot* alkotott két barbárkerület census-lajstromának fölvetelére s nem a határszéli municipium vagy az észak-dáciai colonia.

Vajha szerencsés felirat-leletek határozottan eldöntենék s mielőbb döntenék el a *Samus* régiója kérdését, melynek némi megvilágítására az anyagot, habár részben csak hozzávetések alakjában, összegyűjteni igyekeztem. Tudom, hogy a combinatiók, bármily óvatosan s bárminő helyes összefüggésben állíttassanak is fel s csoportosíttassanak, mindig csak pusztá combinatiók maradnak s különösebb nyomatékra igényt alig tarthatnak, a míg azonban döntő adat nem áll rendelkezésünkre némi érvényt a hozzávetéseknek is szabad és lehet tulajdonítani.

Mielőtt Napoca viszonyára a limeshez egy futó pillantást vetnénk, nem lesz fölösleges az alsó-kosályi felirat történelmi vonatkozásait rövid vizsgálat tárgyává tennünk.

Már említém, hogy a felirat 7-ik sorát, hogy annak értelme némileg helyreálljon, alig lehet másként olvasnunk, mint: *antiquis censibus subsignavit*. Az egészen világosan még így sem érthető kifejezés tehát azt mondaná, hogy Valerius Valentinus a többször említett két régiót a régi vagy korábbi census alá fogta, vagyis újból az adólajstromokba vezette. Ha olvasásom helyes, alig marad fenn kétség aziránt, hogy ama két régió magát bizonyos időre Róma hatalma alól emancipálta, vagyis hogy a függőséget lerázva egyszersmind az adófizetés alól is kivonta magát; csak így lehet t. i. értelme

Valerius Valentinus kifejezésének, hogy a két régiót ismét a régi adó alá fogta.

Lássuk, hogy a dolog miként történhetett és mi okozhatta ama két vidék ha tán nem is hosszú de mindenesetre bizonyos ideig tartott avulsióját?

A feleletet, úgy hiszem, az alsó-kosályi felirat datuma adja meg. Az ara votivát ugyanis Valerius Valentinus, mint láttuk, a Kr. u. 239. évben III. Gordianus uralkodása alatt állíttatta, az avulsio tehát mindenesetre csak ez évet megelőzőleg történhetett.

I. Maximinus császár néhány, Pannonia inferior és superior területén lelt mértföldmutató felirata szerint a *Germanicus maximus* tiszteleti név mellett a *Dacicus maximus* és *Sarmaticus maximus* neveket is viselte ¹⁾; hogy pedig már a Kr. u. 236. évben élt a *Dacicus* melléknévvel, három alsó-pannoniai mértföldkö felirata tanúsítja, melyeken a keltezés épen maradt fenn ²⁾. Bizonyos tehát, hogy Maximinus serege a dákok ellen is harczolt s azokat legyőzte, másként a tiszteleti nevet a császár nem ígathatta volna címébe ³⁾. E háború a Maximinus trónraléptétől (a Kr. u. 235. évi márczius 19-étől) a 236-ik évig terjedett időre esik. Dácia területén kitört, bennszülött barbárok által túmasztott lázadást vert-e le Maximinus, vagy a góth áradattól keleti Dácia felé szorított carpokat fékezte meg, tudni nem lehet mivel e korszak történetírói a dák háborúról nem emlékeznek s keletkezése felől az a tájt kelt feliratos emlékek sem világosítanak fel.

Okozta legyen I. Maximinus hadjáratát akár belföldi mozgalom, akár pedig kültámadás, egyet mindenesetre bizonyosnak tarthatni, azt t. i., hogy azok a néptörzsek, melyek a két régiót lakták s a függőség csak némi, legalább nem elég szoros kötelékével lehettek a provinciához fűzve — ha ugyan nem épen saját maguk voltak a lázadó fél, mely ellen Maxi-

¹⁾ L. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 3708, 3716, 3722, 3730, 3732, 3735—3736, 3740 és 4630. sz.

²⁾ L. u. o. 3735—3736 és 3740. sz.

³⁾ *Capitolinus* (13. f.) Maximinusnak a dákok elleni hadjáratáról nem emlékeztet, csak annyit mond, hogy a császár Germania lecsendesítése után Sírmiumba (Mitroviczba) jött a sarmaták ellen indulandó stb.

minus csapatainak harczolni kellett — kapva-kaphattak a jó alkalmon lerázni vállaikról a gyűlölt ígát. S ezéljük elérését vagy legalább is a sokat ígérő támadást nagyban előmozdította az, hogy a tihó—alsó-kosályi castrumok közt létezett természetes, vallummal megerősítve nem volt s következképen aránylag gyenge limes-szakaszon (a Szamoson) áttörniök nem lehetett különösebben nehéz dolog.

Hogy a két régió csakugyan része lehetett a háborúban, az ara votiva dedicatioja is tanúsítani látszik. Valerius Valentinus ugyanis ez oltárt nem valamely szelid, jó erkölcsű numeinek szentelte, hanem a *boszúálló, a büntető Nemesisnek*, ki exaudiens istennő létére a lázadók vétékét meglehet avval torolta meg, hogy a napocai aedilist küldettette nyakukra az ő veszedelmes lajstromával.

A két régió időleges avulsiójának korát tehát, ha ilyenmiről csakugyan szó lehet, a császár tiszteleti címének időrendje alapján I. Maximinus uralkodása első évére, a Kr. u. 235. évre, vagy a 236. első felére, vagyis a dák háború idejére tehetni. Az, hogy Valerius Valentinus az új census-felvétel műveletét a Kr. u. 239. évben III. Gordianus uralkodása alatt, a háború után tehát csak mintegy három év múlva létesítette, úgy vélem csupán annyit bizonyíthat, hogy e művelet, mennyiben jókora területen kellett eszközöltetnie, több ideig tartott föltéve, hogy az összeírás a dák háború bevégezése után nyomban megkezdett s valamely okból, tán ismételt lázadás vagy háború miatt nem maradt későbbre, vagyis arra az évre, a melyben az alsó-kosályi felirat kelt.

Említém már, hogy a *Samus* régióját véleményem szerint nem Napoca agerének Kis- és Nagy-Szamos-menti része, hanem inkább az alsó-kosály—tihói természetes limes-vonal körüli vidék alkotta. A már előadott okokon kívül e föltevést igazolni látszik az is, hogy — ha ugyan a Valerius Valentinus összeírásai műveletének indoka csakugyan a dák háborúban s e háború következményeiben rejlik — alig lehet arra gondolni, hogy Napoca agerének nagyobb része (egyik combinatio szerint ugyanis ez képezé vala a *Samus* régióját) sőt a város közvetlen környéke habár csak rövid időre is kiszakíthatta volna magát a római uralom alól; hisz ez Dácia egy jókora

részének, sőt magának a vallumnak is elvesztését involválta volna, a mi pedig alig képzelhető. Minden jel arra mutat tehát, hogy a *Samus* régiója az a földszalag volt, mely Tihó és Alsó-Kosály között a természetes limes mentén terült el s melynek avulsiója a nélkül is megtörténhetett, hogy a vallum és Napoca agere a barbárok hatalma alá kerüljön.

Napoca viszonyáról a limeshez keveset lehet mondanunk.

Kolozsvár, az egykori Napoca területén úgynevezett katonai-feliratokkal ellátott emlékeket s katonabélyegeket feltüntető téglákat még eddig nem leltek, valamennyi eddig napvilágra került felirat polgári állású embertől, magistratualis tisztviselőtől stb. ered. Napoca tehát nem katonai, hanem kiválólag polgári-, telepáros volt s úgy látszik, hogy ott nem is állomásozott valamely hadosztály. Azok a feliratok is, melyeket némileg katonaiaknak nevezhetni épen e föltevést igazolják, mennyiben veteránusokról, tehát már kiszolgált katonákról, odatelepitett colonistákról emlékeznek ¹⁾).

Napocát mint láttuk Trajanus alapítá, bizonynyal veteránusok deductiója által, következésképen a város polgári jelleggel bírt. Dácia felső, északi részének fő-hadiállomása, legalább a későbbi időben, a szintén Trajanus által alapított Potaissa = Torda volt, a hová, valószínűleg a város kedvező fekvése miatt telepedett a Septimius Severus által (Kr. u. 193 — 211) Dáciába rendelt *legio V Macedonica*, ott állomásozván Dácia feladásáig. A Trajanustól Septimius Severusig terjedő időben, vagyis a meddig a potaissai nagy terjedelmű állandó táborhely még nem volt megalapítva, Dácia felső részének katonai parancsnoksága valószínűleg Porolissumban székelt, legalább a *legio XIII gemina* ott állomásozását a mojrádi Pometen lelt téglabélyegeg tanúsítják ²⁾). A mily szegény Kolozsvár területe katonai emlékekben, épen oly gazdag azokban Tordáé; az ott lelt feliratok legnagyobb része ugyanis a *legio V Macedonica* katonáira, tiszteire s magúra a nevezett legióra vonatkozik, az ezred bélyeges téglái pedig

¹⁾ *L. Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 854. = *Ephemeris Epigraphica* II. k. 62. l. 134. sz.; 866. sz.

²⁾ Ismertettem: *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyirataihoz* 19. l. 16. sz. = *C. I. L.* III. k. 1629, 1 és 1 m. sz.

özönnel kerülnek napvilágra. A limes-vonalt is rendes őrséggel s szükség esetén segélycsapatokkal bizonyára e Potaissán állomásozott legió látta el s ekként a határvédelem hadászati alappontját képezte.

Napoca, mint mondók, polgári jelleggel bíró telepáros volt, mely katonavárossá lett korábbi vicusa szomszédjában s védve a limes-vonaltól békésen és colonialis rangjához méltóan fejlődhetett, a mit egyebek mellett az is tanúsít, hogy a mint már említők a *provincia Porolissensis* procuratora, azaz pénzügyi s egyszersmind közigazgatási főnöke székhelyét mint látszik Porolissumból Napocába helyezte át mint amannál, az utóbbi időben legalább, jelentékenyebb városba.

Egyszóval az eddiglen ismeretes feliratok nyomán konstatálhatni, hogy északi Dácia, vagyis a *provincia Porolissensis* polgári kormányának székhelye Napoca, a provincia-rész katonai kormányát pedig Potaissa volt; s ezért ez utóbbi várost és nem a kiválólag polgári jellegű Napocát kell a *limes Dacicus* felső szakasza védelmének alappontja gyanánt tekintenünk. Következésképen Napoca a határvédelem tekintetében lényegesebb szereppel nem is bírhatott. Ha mindemellett hosszasabban foglalkoztunk Dácia e jelentékeny telepárosával és agerével, csak azért történt, hogy a *Samus* régiója holfékvesének s hovátartozásának kérdését, némileg legalább, tisztázni lehessen.

II.

A sebesváraljai castrum és a kis-sebes—tihói vallum, illetőleg a limes Dacicus északnyugati szakasza.

Bánff-Hunyadtól nyugatra mintegy 10 kilométernyire ama festői völgyben, melyen a Körös még csak érnek nevezhető vize a Bánff-Hunyadtól Nagyvárad felé vezető állami- és vasútvonallal párhuzamosan halad, azon a fősíkon, mely a Kalota-vizét magába vett Körösnek a Székelyjő patakával már egyesült Sebes-vizébe való szakadása által képezett szögbe nyomul be, Sebesváralja községétől északra, közvetlenül a kolozsvár-nagyváradi vasútvonal fölött 20—24 méternyi ma-

gasságban, láthatók a római állótábor romjai, mely castrum úgy helyzeténél — mennyiben Kolozsvártól nyugati irányban legutolsó és mint látni fogjuk a limes kiindulási pontjának közvetlen szomszédságában fekvő római hadállomás volt —, valamint kiterjedésénél fogva Dácia legérdekesebb és legfontosabb hadászati pontjainak egyike vala.

A Sebesváralja községe derekán egy köszirten pompázó Gyerőfi-féle vár romjaitól mintegy 800 méternyire északkeletre fekvő elég terjedelmes és meglehetősen egyenes főnsík végén, melyet a Sebesváralja fölött emelkedő s délről északra futó hegláncznak a Körös völgyére simuló kifutványa alkot, terül el a *gradiste* vagyis váracskának nevezett castrum¹⁾, mely épen a Körösvölgy közepén fekvén e helyzeténél fogva kiválóan alkalmas volt annak a célnak megfelelni, a melyre alkottatott. Észak-nyugat felől ugyanis a mintegy 20—24 méternyi meredek lejtőség s a Sebes-, illetőleg Körös-vize tették könnyen védhetővé, kelet felől a *porta principalis dextra* előtti lapály végén kezdődő lankás oldal, a déli illetőleg délkeleti oldalt pedig az ott létezett római helység, maga a vicus fedezte. Fekvése tehát a Körösvölgy erős kulcsává minősítette.

A castrum oldalai az égtájak irányában nyúlnak el. A keleti oldal hossza 202, a nyugatié 205, a délié 119 s az északié 121 méter, vagyis átlagos számítással a keleti s nyugati oldal 203^{1/2}, a déli és északi pedig 120 méternyi hosszú, térfogata tehát (két métert számítva egy öltre) mintegy ötödfél katasztralis hold. Szögletein valószínűleg körded bástyák állottak, legalább a délkeleti szögletbástya behantosodott substructiói idomából ilyenekre következtethetni. A körfalak vastagsága 1·80—2 méternyi s e falak ahhoz képest elég ép állapotban jutottak reánk mennyiben domborulatuk 5—8 méternyi magas s ekként e castrum Dácia legépebben fennmaradt álló-táborainak kétségkívül egyike s e tekintetben alig áll az alsó-ilosvai s a veczeli castrum mögött.

Vajha ugyanezt lehetne a *praetoriumról* is mondani.

¹⁾ Röviden Finály Henrik ismertette *Római nyomok Erdély északnyugati részén* című értekezésében. *L. Az erdélyi múzeum-egylet évkönyve* III. k. (1864—1865) 5—8. l. (V. ö. Neigebaur, *Dacien* 242—243 l., 8. sz.)

Ez épület a déli faltól 84 méternyi távolban hossz tengelyével keletről nyugatra irányult akkép, hogy a keleti faltól már 3 méternyire kezdődvén a nyugati faltól 10 méternyi távolságra végződött, tehát mintegy 103 méternyi hosszúságú s 38 méternyi szélességű tekintélyes épület volt. A praetoriumot az úgynevezett táborközéptől elválasztó *via principalis* mentén szemben a praetoriummal és avval egyenközi vonalban szintén ugyanolyan épület nyomai szemléltethetők. Nyomai mondom, mivel úgy ez épület valamint a praetorium alapfalazatát a a kőben egyébiránt bővelkedő vidéken fekvő Sebesváralja lakosai felbontották és elhordták úgyannyira, hogy a castrum belterületének e részén jobbadán csak kisebb-nagyobb és különböző mélységű gödrök láthatók, habár helyenként rendszeres felásatásra érdemes néhány érintetlen pont is maradt fenn, a mint hogy erről néhány ily helyen próbaként tett ásatásaim meg is győztek.

A várfaltól 3 méternyi távolságra egy 5·50 méter szélességű, szabályos irányú és készítésű földtöltés futotta a castrumot körül második erődítvényi övként. E földtöltés kisebb-nagyobb magasságban köröskörül igen világosan látható s a castrum nyugati oldalának csak ama részén enyészett el, a mely a *porta principalis sinistrától* észak felé a castrum északnyugati szegleténél kivonuló mai mezei-útig terjed, a melyen t. i. a földművesek szorgalma ezt az akadályt elhárítani szükségesnek tartotta. Átvágatván egy helyt e földtöltést, falazatnak még csak nyomára sem akadtam, minélfogva határozottan állithatom, hogy a castrum falain kívül elvonuló második védvonal erős és egykor valószínűleg nem csekély magasságú földtöltés alkotta a római várerődítési szabálynak megfelelőleg, mely külső védvonal nyomaira azonban más dáciai táborállomásnál, mint például az alsó-ilosvainál, melyet a múlt években teljesen kiásattam, nem találtam.

A hadút a *porta principalis dextrától* világosan felismerhetőleg keletnek vonult s a főnsíkról, melynek lejtőségén nyomai szépen láthatók, lehaladva s a Körösvölgyön, hol maradványai néhány szintén előtűnnek, fölfelé irányulva bizonyára egyenesen Napoca = Kolozsvárnak s mint lejjebb látni fogjuk az Almás- és Egregy-völgyének, vagyis a limes-menti tábor-

állomásoknak vezetett. A *porta principalis sinistrától* nyugat felé kiinduló útvonal az egykori kapun túl azonnal jobbra, a vár északnyugati szegletének irányúl s innen lefelé északnyugatnak tart s három töréssel a lejjebb fekvő *Dimbu mori*, azaz *malom dombja* nevű határrészen fut végig, mely a castrum fonsikjából a Körös-völgybe a vasútvonal felé mint egy a Sebes- és Körös-vizétől szegett földnyak nyúlik be. E földnyakon pár ház áll s e házak előtt illetőleg azok kertjein halad az útvonal lefelé a Körös-vizének, s az arra épített malom mellett a túlpartra kelvén az előretolt vallum kiindulási pontjának, Kis-Sebes községének. Az út szélessége átlag 7 méter; stratumenjének 0.30 méternyi átlagos vastagságát jól szemügyre vehettem a malom dombján levő egyik telken, melynek tulajdonosa a kertjén átvonuló útnak épen közepén ásott volt egy kútát abban az időben, midőn a castrumot és annak környékét tettem volt vizsgálataim tárgyává.

A táborhely északnyugati szögletétől észak felé mintegy 120 méternyire a fonsík alatti oldal egy erre alkalmasan megválasztott részén az egykori út mellett egy nagyobb épület substructiói láthatók, melynek a castrum északi falával egyenközű déli és északi oldala 20, keleti s nyugati oldala pedig 31.40 méternyi hosszú; az épület belső felosztását azonban pontosan meghatározni nem lehet. A sebesváraljai romok közül általán e substructiók vannak legkevésbé megromlva mennyiben a kőanyag kiszédését nehéz elszállítása korlátozta; az alapfalak tehát e helyütt bizonyára épebbek lehetnek mint a castrum praetoriumánál, miért azok felásatása igen óhajtandó. Ez épület fekvése és dispositiója arra vallanak, hogy az a sebesváraljai állótábor őrségének fürdője volt. A castrum területét kivéve, a Sebesváraljáról ismert legtöbb bélyeges katona-tégla ez épület romjaiból került ki¹⁾, minélfogva azok rendszeres felásatása által bizonyára érdekes adatokhoz juthatnánk, melyek az egykor Sebesváralján állomásozott római hadcsapatokra nem egy tekintetben fényt derítenének.

¹⁾ Magam is rövid ideig tartott ásatás közben néhány igen szép példányt találtam.

A *porta principalis dextra* vagyis a keleti kaputól 133 méternyire a Napoca felé vezetett római út balján 47¹/₂ méternyi hosszú épület nyomai látszanak, mely épület valószínűleg a telepések közfürdője lehetett, a mire az is látszik mutatni, hogy az a vízvezető csatorna, a melynek jól kivehető sánczmélyedés-féle vonala a castrum délkeleti szögletétől tekintve dél-délkelet s majd megtörve dél felé irányúl és a mely a Sebes völgyéből jóval Sebesváralján felülről vezette a vizet a castrum és a telepések számára, ez épületsor előtt vész a lapályba. Ugyanez a vízvezeték láthatta el vízzel az innen északnyugatra fekvő katonai fürdőt is.

E közfürdőkkel majdnem szemben, az út másik felén kissé odább délre ugyanazon a fonsíkon, melyen a castrum s e közfürdő fekszik, elszórva több kisebb-nagyobb épület nyomai láthatók. Ez épületek a *vicushoz* tartoztak, melynek zöme a castrum fonsikja fölé délkeletre emelkedő s északról délnek húzódó második s az előbbinél jóval magasabban fekvő plateaun és domboldalon terül el, a hol pár holdnyi területen szétszórva kisebb-nagyobb épületek nyomait jelölik meg részint azok a domborulatok, melyek ott szemlélhetők, részint pedig a szántóföldek mesgyén nagy habmökká felgyűjtött kő-, fedél-cserép-, téglá- s cserépedény-töredékek.

A sebesváraljai *vicust* kiterjedésénél fogva a dácziai nagyobb erődített telephelyek közé lehet sorozni s habár mint *vicus* természetesen nem is volt oly kiterjedésű mint Dácia coloniái s municipiumai, vagyis mint *Sarmizegetusa*, *Apulum*, *Potaissa*, *Napoca*, *Porolissum*, *Tibiscum* és *Drobeta*, de a Vezelnél fekvő *pagus Micensium* vagy *Micumot*, melynek nevét közelebről határoztam meg¹⁾, vagy *Germisavat* valószínűleg megközelítő nagyságú és fontosságú helység volt.

Sebesváralján 1878-ban tett felirattani vizsgálataim föld- és helyirati tekintetben fölötte fontosá vált eredménye egy mészkőből faragott emléknék, valószínűleg ara votívának, 0.32 m. magas és 0.30 m. széles töredéke volt, melyet néhány évvel ezelőtt Gordán Juon sebesváraljai lakós a castrum területén

¹⁾ L. *Archaeologiai Értesítő* XIV. k. (1880) 109—114. l.

lélt s a lakháza alatt levő pincze vakablakába falazott be, a hol én szerencsére fölleltem. E töredéken, melyet az erdélyi muzeum régiségtára részére megszerezvén Bánffi-Hunyadon Baresay Domokos úrnál várja beszállíttatását, következő felirat olvasható:

C	A	N	D	I		
D	I	V	S	P	A	
T	R	V	I	N	V	S
P	R	A	F	C	O	H
A	E	L	C	A	E	

[.....] *Candidius Patruinus praefectus coh(ortis), Aficae*
[...].

Ez ara votívát tehát Candidius Patruinus, a ki a Sebesváralján egykor állomásozott négy gyalog zászlóalj valamelyikének, t. i. a *cohors I Aegyptiorum*, I és II *Hispanorum* vagy a *cohors I (?) GST*-vel jelölt de még eddig meg nem határozhatott zászlóaljnak volt parancsnoka s egyszersmind a sebesváraljai castrum bástyáinak védelme alatt állt vicusnak valószínűleg *patronusa* vagy *princeps* lehetett, készíttette valamely isten vagy istennő tiszteletére, a melynek nevét azonban az ara votiva töredéke nem tartotta fenn.

Mert hogy az utolsó sor a *vicanusok* nemzetiségét jelöli, s hogy a hiányzó részen a nemzetiség neve után a *patronus* vagy *princeps* szó állott, analogiák s a római felirattan szabályai szerint kétséget alig szenvedhet. A *vicanusok* a habár töredékesen de szerencsére mégis elég olvashatólag fenmaradt végső sor hat betűjéből kideríthetőleg az *Aficaenusok* vagy *Afigaenusok* eddig az epigraphiában és történetben merőben ismeretlen nemzetiségéhez tartoztak, e sor ugyanis másként egyáltalán nem olvasható mint — a negyedik betű C is, G is lehetvén — *Aficae(norum)* vagy *Afigae(norum)* [*p(atronus)* vagy *p(rinceps)*].

A szerencsés lelet mint nyomban látandjuk Dácia egyik nagyfontosságú hadászati pontjának teljes nevet ad s az egykor ott lakott emberek nemzetiségét is megnevezi!

Az 1878-ban Nagy-Almásón fölfedeztem Maximinus és Maximus-féle Kr. u. 236. évi mértföldmutató¹⁾ utolsó sorában ugyanis a következő epigraphera találván

M · XVIAR I L · VICO · AF

világossá vált előttem, hogy a mértföldmutató méretei, a XVI ezer római lépés vagyis $3\frac{1}{5}$ osztrák mértföldnyi távolság, a fölötte nehezen kibetűzhetett *Resculumtól*, mely bizonyos nemzetiségből eredett lakósoknak volt vicusa, a mely nemzetiség nevéből azonban esetleg csak két betű AF van a kérdéses mértföldmutatóra felmetszve, számíttattak. Ez utolsó sor t. i. ekként olvasandó: *m(ilia t. i. passuum) XVI a R[esc]ul(o) vico Af (...)*.

Az A után következő, hézagosan fennmaradt R////L betűkből a *Resculum* nevet a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetében közölt I. számú s Kr. u. 167-ben februarius 9-én kelt viaszos-tábla keltezési helyének segélyével lehetett kibetűznöm illetőleg helyreállítanom. Az említett s egy edictumnak *de tollendo collegio funeraticio* hitelesített párját képező triptychumban a következő keltezés olvasható: „*Descriptum et recognitum factum es libello, qui propositus erat Alburno maiori ad stationem Resculi, in quo scriptum erat id quod infra scriptum est*“ s az edictum végén: „*Propositus Alburno maiori V idus Febr. imp. L. Aurelio Vero III et Quadrato eos. Actum Alburno maiori*“²⁾. E szokatlan keltezést Mommsen akként értelmezi, hogy az edictum *Alburnus maiori*-ban a *pivusták* vicusában (a mai Verespatakon), s mennyiben a *Resculum* nevet *Resculus* formában mint személynevet a viaszos-táblákon előforduló személynevek lajstromába igtatta, *Resculus statióján* vagyis tán lakásán kelt. Ez értelmezés megengedhetlensége korábban is nem egyszer tűnt fel előttem a nélkül azonban, hogy az epigraphia nagy mesterének véleményét számbavehető okokkal tudhattam volna azon az egyen kívül kifogásolni, hogy t. i. mi szükség volt az edictumot egy-

¹⁾ Ismertettem: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 92—93. l., 13. sz., illetőleg IV. k. 2. f. (1880) „*Revidirte und neue Inschriften zu Corpus Inscriptionum Latinarum III (Dacia)*“, jegyzet a nagy-almási mértföldmutatóhoz.

lelt s a lakháza alatt levő pince vakablakába falazott be, a hol én szerencsére fölleltem. E töredéken, melyet az erdélyi muzeum régiségára részére megszerezvén Bánfi-Hunyadon Barsay Domokos úrnál várja beszállíttatását, következő felirat olvasható:

C	A	N	D	I		
D	I	V	S	P	A	
R	V	I	N	V	S	
P	R	A	F	C	O	H
A	E	L	C	A	E	

[.....] *Candidius Patruinus praef(ectus) coh(ortis), Aficae*
[...].

Ez ara votívát tehát Candidius Patruinus, a ki a Sebesváralján egykor állomásozott négy gyalog zászlóalj valamelyikének, t. i. a *cohors I Aegyptiorum, I* és *II Hispanorum* vagy a *cohors I (?) GST*-vel jelölt de még eddig meg nem határozható zászlóaljnak volt parancsnoka s egyszersmind a sebesváraljai castrum bástyáinak védelme alatt állt vicusnak valószínűleg *patronusa* vagy *princeps* lehetett, készíttette valamely isten vagy istennő tiszteletére, a melynek nevét azonban az ara votiva töredéke nem tartotta fenn.

Mert hogy az utolsó sor a *vicanusok* nemzetiségét jelöli, s hogy a hiányzó részen a nemzetiség neve után a *patronus* vagy *princeps* szó állott, analogiák s a római felirattan szabályai szerint kétséget alig szenvedhet. A *vicanusok* a habár töredékesen de szerencsére mégis elég olvashatólag fenmaradt végső sor hat betűjéből kideríthetőleg az *Aficaenusok* vagy *Afigaenusok* eddig az epigraphiában és történetben merőben ismeretlen nemzetiségéhez tartoztak, e sor ugyanis másként egyáltalán nem olvasható mint — a negyedik betű C is, G is lehetvén — *Aficae(norum)* vagy *Afigae(norum)* [*p(atronus)* vagy *p(rinceps)*].

A szerencsés lelet mint nyomban látandjuk Dácia, egyik nagyfontosságú hadászati pontjának *teljes* nevet ad s az egykor ott lakott emberek nemzetiségét is megnevezi!

Az 1878-ban Nagy-Almásen fölfedeztem Maximinus és Maximus-féle Kr. u. 236. évi mértföldmutató ¹⁾ utolsó sorában ugyanis a következő epigraphera találván

M · XVIARI VL · VICO · AF

világossá vált előttem, hogy a mértföldmutató méretei, a XVI ezer római lépés vagyis $3\frac{1}{5}$ osztrák mértföldnyi távolság, a fölötte nehezen kibetűzhető *Resculumtól*, mely bizonyos nemzetiségből eredett lakósoknak volt vicusa, a mely nemzetiség nevéből azonban esetleg csak két betű AF van a kérdéses mértföldmutatóra felmetszve, számítottak. Ez utolsó sor t. i. ekként olvasandó: *m(ilia) t. i. passuum) XVI a Rescul(o) vico Af (...)*.

Az A után következő, hézagosan fennmaradt R////L betűkből a *Resculum* nevet a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötetében közölt I. számú s Kr. u. 167-ben februarius 9-én kelt viaszos-tábla keltezési helyének segélyével lehetett kibetűzőm illetőleg helyreállítanom. Az említett s egy edictumnak *de tollendo collegio funeraticio* hitelesített párfát képező triptychumban a következő keltezés olvasható: „*Descriptum et recognitum factum es libello, qui propositus erat Alburno maiori ad stationem Resculi, in quo scriptum erat id quod infra scriptum est*“ s az edictum végén: „*Propositus Alburno maiori V idus Febr. imp. L. Aurelio Vero III et Quadrato eos. Actum Alburno maiori*“. E szokatlan keltezést Mommsen akként értelmezi, hogy az edictum *Alburnus maiorban* a *pirusták* vicusában (a mai Verespatakon), s mennyiben a *Resculum* nevet *Resculus* formában mint személynévet a viaszos-táblákon előforduló személynévek lajstromába igtatta, *Resculus* *statióján* vagyis tán lakásán kelt. Ez értelmezés megengedhetetlensége korábban is nem egyszer tűnt fel előttem a nélkül azonban, hogy az epigraphia nagy mesterének véleményét számbavehető okokkal tudhattam volna azon az egyen kívül kifogásolni, hogy t. i. mi szükség volt az edictumot egy-

¹⁾ Ismertettem: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 92—93. l., 13. sz., illetőleg IV. k. 2. f. (1880) „*Revidirte und neue Inschriften zu Corpus Inscriptionum Latinarum III (Dacia)*“, jegyzet a nagy-almási mértföldmutatóhoz.

szersmind *Resculus statiójáról* is keltezni midőn *Alburnus maior* mint az edictum feltevési helye már egyszer meg volt nevezve, és hogy ennél fogva érthetetlen az az ok, a mely miatt csak ezt az egy viaszos-táblát keltezték ily körülményesen vagyis a kelti hely kettős megnevezésével akkor, midőn a Dárcziából eddig napvilágra került 25 viaszos-tábla azon 14 darabján, melyeken a keltezés sérületlen állapotban maradt fenn, tehát ez egyen kívül valamennyin, csakis egyetlen keltezési hely van megemlítve?

A nagy-almási mértföldmutató utolsó sora szerencsésen feloldotta a talányt.

E sorban ugyanis a kezdő R betű után következett de már teljesen elenyészett három betű — mivel csak ennyinek van helye — kétségkívül ESC volt s így e négy betű az V fennmaradt jobb szárával (V) s az utolsó L betűvel RESCVL = *Rescul(um)* nevét adja ki, melyet az I. sz. viaszos-tábla méltán nevezett *statió*nak, mivel *Resculum*, a mai Sebesváralja is a vallum vonalán fekvő hadállomás volt, *statio* névvel jelöltetvén meg a vallumok, mint például a britanniai és caledoniai mentén elhelyezett castrum stativumok. Ekként a kérdéses viaszos-tábla eredetijének kettős kelti helyét úgy értelmezhetni, hogy az eredeti edictum *Alburnus maiorban* tétetett fel ugyan, de mennyiben a kérdéses temetkezési-egylet ama 37 tagja, a kik mint *Alburnus maiorból* eltávozottak említettnek (a mi miatt s egyéb okoknál fogva is az 54 tagról 17-re apadt collegium funeraticiumot föl kellett osztlatni) valószínűleg *Resculumba* költözött, a feloszlást *Alburnus maiorban* elhatározott edictumot jogi vagy más tekintetekből a *Resculumba* költözöttekkel, kik még a collegium kötelékében voltak, közölni szükségesnek tartották s az edictum eredetije így kelhetett *Alburnus maiorban* is, *Resculumban* is, a mely hozzávetéshez képest az edictum kérdéses sorai így volnának olvasandók: „*Descriptum et recognitum factum ex libello, qui propositus erat. Alburno maiori ad(ve) stationem Resculi*“ stb. Ez az olvasás míg egyrészt az edictumnak correct értelmet ad, másrészt érthetővé teszi a szokásos keltezésnek: „*actum*“ stb. alkalmazását is; vagyis a kérdéses libellus felvételét *Alburnus maiorban* és *Resculum-*

ban, hitelesített párja pedig *Alburnus maiorban* kelt Kr. u. 167-ben februarius 9-én.

Esett legyen a két helyről való keltezés bármely okból s bármiként, azt ténynek tarthatni, hogy a nagy-almási mértföldmutató *Resculum* és nem más hely nevét említi, egyszerűs mind annak *vicus* minőségét s az AF betűkkel a *vicanusok* nemzetiségét is megjelölve.

S épen ez a két betű dönti el azt a fölötte fontos kérdést is, hogy tehát hova helyezhető maga *Resculum*, amaz ismeretlen nemzetiség által lakott vicus? Láttuk ugyanis, hogy a Sebesváralján lelt s imént ismertetett ara votiva töredék feliratának utolsó sora Candidius Patruinus praefectust az *Aficaenusok* vagy *Afigaenusok* patronusának vagy princepsének nevezi; tudjuk továbbá, hogy a nagy-almási mértföldmutató *Resculumot* mint az AF, tehát az *Aficaenusok* vagy *Afigaenusok* vicusát említi: bizonyossá válik tehát, hogy a nagy-almási mértföldmutató *Resculumában* ugyanazok az *Aficaenusok* vagy *Afigaenusok* laktak, a kiknek nevét a sebesváraljai felirat szerencsére úgy tartotta fenn, hogy azt nemcsak kiegészíteni vagyunk képesek, de még azt is megállapíthatjuk, hogy ezek a vicanusok a sebesváraljai castrum védelme alatt voltak letelepülve; másként ugyanis Cadidius Patruinus aligha lehetett volna patronusuk vagy princepsök, mivel arra, hogy e katonatiszt valamely más helység lakóinak lett volna védnöke vagy feje, a dolog kissé szokatlan voltát nem is tekintve, már csak azért sem gondolhatunk, mivel terjedelmesebb római község a közelben nem állt; de meg a vicus, tehát nem valamely kisdud, hanem nagyobb kiterjedésű helység fogalmával teljesen összefért, hogy a lakósság vagy általában, vagy legalább a tetemesebb rész egy bizonyos nemzetiséghez tartozván oly külön, compact osztálylyá tömörült (mint például Napocában a *galaták*, *asiamusok*, *Alburnus maiorban* a *picusták*), mely a vicusnak, sőt közvetve a hadállomásnak magának is melléknevet adott, róluk neveztetvén mindkettő *Resculum vicus Afigaenorum* vagy *Afigaenorumnak*. Mindezekről elvonatkozva azonban hogy mindkét felirat, a nagy-almási és a sebesváraljai ugyanegy helységre illetőleg nemzetiségre vonatkozik s hogy e helység Sebesváraljánál feküdt, a bizonyosság érvé-

nyére a következő két körülmény emeli: 1. az, hogy a nagyalmás mértföldmutató lelhelye vagyis Nagy-Almás községének alsó vége és a sebesváraljai castrum közötti távolság a megjelölt XVI ezer római lépésnek vagyis a $3\frac{1}{5}$ osztrák mértföldnek megfelel; és 2. az, hogy a vallum mentén elhelyezett castrumok mellett egyetlen oly nagyobb helységnek, mely vicusnak méltán neveztetetett volna, nyomai mint érintém egyáltalán nem lelhetők azt nem is említve, hogy a limesmenti táborhelyek távolsági méretei a mértföldmutatóéival különben sem egyeznek meg.

Az előadottakban, úgy vélem, kellőkép bebizonyítottam, hogy a sebesváraljai castrum neve *Resculum* s a védelme alatt létezett római helységé *vicus Aficaenorum* vagy *Afigaenorum* és maga a telephely gyűjtő néven *Resculum vicus Aficae* vagy *Afigaenorum* volt. S e helynév Dácia helyiratát nagy fontosságú adattal gyarapítja nemcsak azért, mivel a dáciai római táborhelyek közül az itinerariumok és az eddiglen összegyűlt felirati apparatus hézagossága miatt csak néhánynak holfekvését és nevét tudjuk különben is egész bizonyossággal megjelölni illetőleg megnevezni; de főleg azért is, s nagy becsé épen ebben rejlik, hogy a vallum egyik fontos hadászati pontjának, a limes déli végén, illetőleg fölötte fontos elkanyarodási pontján vagyis megtörési szögletén állott főtáborhelynek nevét immár határozottan ismerjük. Főtáborhelyének mondom, mivel e minőségét egyebektől elvonatkozva már csak az is eléggé bizonyítja, hogy a limesmenti hadút egy kiágazásának hossz-méretei, mint láttuk, e castrumtól számítottak.

Arra a kérdésre, hogy a vicanusok az imperium melyik provinciájából származhattak Dáciának e pontjára, kielégítőleg felelni nem lehet. Az *Aficaenusok* vagy *Afigaenusokról* mint néptörzsről, nemzetiségről a római történetírók nem emlékeznek s nyomukat a római feliratok nagy corpusában sem lelhetni fel, magam legalább e névre sehol sem akadtam. Voltak-e valamely rokonságban a *pirustákkal*, amaz Alsó-Dalmatiából eredett népséggel, mely *Alburnus maiort* s környékét lakta és a kik közül néhány tán épen e rokonságnál fogva költözhetett át, a mint fennebb hozzávetőleg elmondtam, *Resculumba*; bányászatot űző emberek voltak-e ekként a

resculumiak, s nem a hely hadászati fontossága vagy nem csupán az, hanem tán épen a bányamivelés miatt fejlődött vicussá a Körös nagy szépségű de csupa magas hegyektől övezett zord vidékén elhelyezett eme római helység, a mely bányamivelésnek nyomait a körösmenti hegységben felfedezni még eddig nem sikerült ugyan, de a melyek — e hegység szakértők állítása szerint ércben szegény nem lévén — még fellelhetők lesznek valamely szerencsés véletlen által? : oly kérdések, melyekre felelni ezidők szerint még nem lehet.

Resculummal és lakósaival megismerkedvén ¹⁾ haladjunk immár a vallum felé, mely déli végével e táborállomásra mint előkelő hadászati pontra támaszkodott.

A sebesváraljai castrumtól a Körösvölgyén le nyugat felé vezető római út a castrum fonsikjáról mint láttuk lehaladván, a Körös-vizén, annak a Sebessel való egyesülésén felül, kelt át a jobb partra s folyton ezen az oldalon vonulván lefelé, s a helyfekvési viszonyok miatt néhol a völgyet elhagyva s a különben is szűk völgyön haladó Körös-vízére dült előhegyeken több helyt átkelve ²⁾ halad a Sebesváraljától mintegy 3 kilométernyire fekvő Kis-Sebes helységig s névleg báró József Sámuel házáig, melyben jelenleg a kis-sebesi dacit-bánya társulajdonosa Mansberger Lipót úr szállásol. Ez út irányát a Körösvölgyön helyenként magam is felismertem s két helyt némi nyomát észleltem ama kikanyarodásoknak az előhegyekre, melyekről Fínály szól.

Kis-Sebesnél, mint említém, a vallum kiindulási pontjánál állunk. Ezt az az épület képezte, melynek nyomai a báró

¹⁾ A Sebesváralján lelt többi régiségtárgyat, úgymint: egy feliratos kő töredékét s több katonatégla bélyegét ismertetem *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 94. l., 15. sz.; 114—116. l., 15—21. sz. A feliratos kő (síremlék) töredékét, melyen egy férfi dombormívű mellképe s ez alatt egy, *cingulummal* övezett *tunicába* öltözött nő szintén dombormívű alakja van feltüntetve (durván faragva valamennyi), Monks Dumitru sebesváraljai lakós a castrum alatt keletre fekvő szántóján a *La doan Biki* nevű dűlőben találta 1877-ben. A síremlék a Resculumból Napoca felé vezetett római út mentén volt felállítva, ez út ugyanis épen a nevezett sebesváraljai lakós említett szántóján át vonul Bánffy-Hunyad felé.

²⁾ V. ö. Fínály, *Római nyomok Erdély északnyugati részén* 8. l.

Józsika-féle telek kertjében tűnnek fel s melynek nyugati vége az északról a Körösbe szakadó s az államútát átmetsző *Valea varadestilor* másként *Valea tyisi* nevű patakra dült épen az azon átvezető államúti hídnál, egy részét pedig az úttöltés fedi. Ez az épület, mely voltaképen a vallum egyik erős őrhelyét alkotta, arra volt hivatva, hogy helyzeténél fogva a Körösvölgyet illetőleg a resculumi hadállást támadások ellen oltalmazza.

Mielőtt ez erősség s az innen kiinduló vallum vonalának leírásához fognék, szükségesnek vélem Finály fennemlített közleményének egy magában véve is érdekes, de a hozzávetésnél fogva, melyet ahhoz kötnöm lehet fölőtte fontossá vált adatát felemlíteni azért is egyrészt, hogy ez adata körösvölgyi római-kori emlékek egyikére vonatkozik, de másrészt azért is, hogy később annak helyén ne legyen kénytelen arra visszatérni. Ő t. i. a Kis-Sebestől nyugatra mintegy 10 kilométernyire fekvő Feketető nyugati vagyis alsó végéhez közel egy a Körösvizétől mintegy 1000 ölnyi távolságra meredeken emelkedő előhegy lapályos tetején egy négyszögű s minden oldalon 30 öl hosszú erőd nyomait látta, mely erőd egy 4 ölnyi átmérőjű s mintegy 3 ölnyivel lejjebb fekvő köralakú sánczczal volt megerősítve ¹⁾. Finály ezt az erődöt kised voltánál fogva a legközelebbi állótábor őrhelyének s egyszersmind az ott elvonult római út egyik postaállomásának tartja, a mely útvonal szerinte a kérdéses őrtorony mögött, illetőleg annak sánczolata alatt a hegy meredek oldalát megkerülve a völgybe levezet, de a hol annak iránya a feketetői házak és kertek közt eltűnik. Az iránt, hogy e feketetői őrtorony *Resculum*, illetőleg a vallum Kis-Sebesnél elhagyott körösvölgyi erődítményének előretolt *speculája* lehetett s mint ilyen a rómaiak hadépítészeti szabályaihoz képest amazokkal rakott úttal volt összekötve, aligha foroghat fenn kétség. Ez előretolt őrtornyot a mellett, hogy a kis-sebesi őrhelyen jóval túl való fekvése már magában véve is érdekes hozzávetéseknek képezheti alapját, nagyjelentőségűvé az tenné, ha Finály ama megjegyzése, hogy a római út irányát valószínűleg a Körösvölgyének lefelé,

¹⁾ L. u. o. 9. 1.

Bucsa-Sonkolyos-Révnek vehette, biztos adatokkal lenne igazolható. Ezt csak pontos vizsgálatok alapján lehet eldönteni, a mire azonban, hacsak a vallum főirányának bejárásáról, a mi pedig főczélom volt, lemondani nem akartam, 1879-i vizsgálataim alkalmával nem gondolhattam. Pedig ennek a Bihar-megye síkjára kivezethető római útnak az egész nyugati *limes Dacicus* vonala és dispositiója meghatározására nézve nagy jelentősége van. Folyó évi vizsgálataim kezdő pontjává tehát ennél fogva a Kis-Sebestől a Dunáig terjedő vonalat teendem, teljesen meg levén győződve, hogy akár volt a római útnak Kis-Sebestől folytatása kifelé, mint Finály véli, akár nem: a kis-sebesi vallumfő, és pedig Bihar-megyén át, az Aradmegye egy részén, Temesmegyének pedig egész hosszán párhuzamos vonalakban átvonuló s a Karas vizéig illetve a Dunáig terjedő úgynevezett *római-sánczokkal* összefüggésben állt.

E kitérés után s megjegyezve, hogy a vallum bejárt hat külön szakaszának leírását vizsgálataim időrendjének megfelelő egymásutánban csoportosítottam, — lássuk immár a kis-sebesi vallumfőt s kövessük az onnan északi irányban kiinduló limes vonalát.

a) A vallum első szakasza.

Báró Józsika Kis-Sebes keleti vagyis felső végén levő s az állami- és vasútvonal között fekvő említett telkének kertjében, mely nyugati végével a *Valea varadestilor* nevű patakra épített hídon alól a patakig nyúlik, felismerhető nyomait találjuk egy keletről nyugatnak irányuló 50 méter hosszúságú s 47 méter szélességű épületnek. Ez épület a báró Józsika-féle telek nagyobb részét s az állami út megfelelő szakaszát foglalván el, északi hosszoldalával az államút mentén levő s a Józsika-félével szemben eső teleknek dült, a falazat, mely átlag 0'85 m. vastagságú, ama telek kerítése alá esvén. A falazat terméskövekből volt a szokásos római építőmészszel rakva, s környékén valamint az épület belterén római fedéleserép-, tégl- és cserépedény-darabok lelhetők, sőt a mint néhány kis-sebesi lakós állította, más római régiségtárgyak is fordulnak elő koronként.

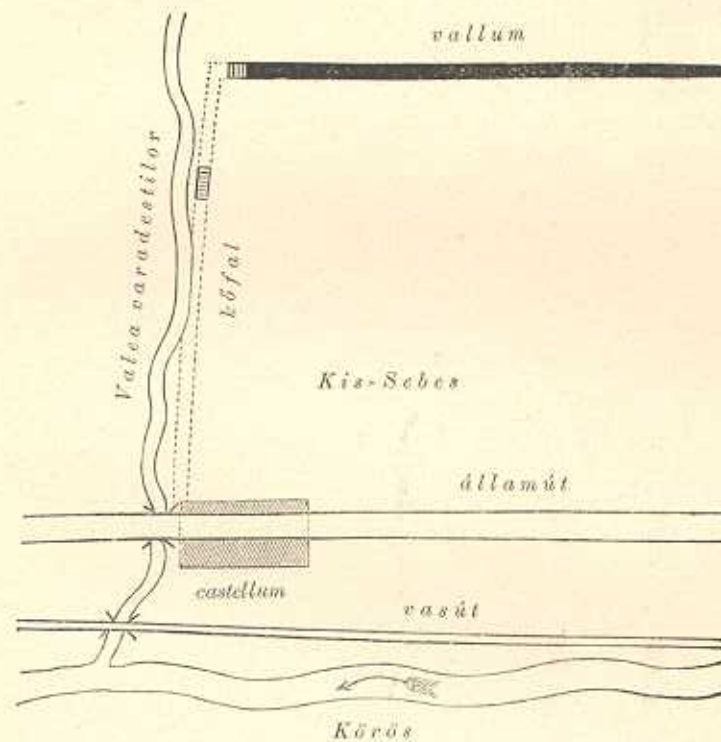
Ez épület a resculumí táborhely előretolt *castelluma*, váracsa volt, melyre a vallum mintegy rátámaszkodott, illetőleg a melytől északnak irányult, s több mint valószínű, hogy határszéli vámhivatal (*statio vectigalis, portorii*) is volt egyszermind, hol az útazóktól s a szállított áruk után *portoriumot* szedtek. A jókora terjedelmű épület belső elosztását az állami út ráépítése, valamint a Józsika-féle telken eszközölt építkezések s a talaj művelése következtében beállt tetemes változás miatt meghatározni nem lehet s így az sem dönthető el, volt-e körülötte még más épület is, s ha igen, vajjon hány volt?

E castellum északnyugati szögletétől az északdélirányú völgyecskéből, melyen a falu egyrésze felnyúlik, lefutó *Valca varadestilor* vagy másként *Valca tyisi* nevű kiseded hegyipatak balpartján felfelé haladva 182 lépésnyire egy 1·65 méter hosszúságú s téglarészek hozzávegyítésével készített építménsszel terméskövekből rakott 0·85 m. vastagságú falazatrészlet nyomára találunk, mely bizonyára a castellummal állott összefüggésben illetőleg abból indult ki; e falazat többi részét azonban a nagy kanyarulatokban lefutó s minden árvíz alkalmával tetemes partszakadásokat okozó hegyi patak megsemmisítette. E falmaradványtól 63 lépésnyire szintén 0·86 méter vastagságú s az imént leírtával egyenlő építménsmódú fal nyomára lelünk, melyet egy martos és szakadékos oldalon keresztmetszetben láthatni. E pontig volt tehát a castellumtól a patak balpartján északnak felvonuló falazat, összesen mintegy 245 lépésnyi hosszban, vezetve; azaz épen addig, hol az a hegynyakról kelet felől levonuló földtöltéssel, a tulajdonképeni vallummal derékszögben érintkezik; vagyis mennyiben magát a földtöltést természeti akadályok miatt nem lehetett épen a castellumig levezetni, a hegynyakról a kiseded völgybe ereszkedő földtöltés végét a völgyen lefelé kőfállal kötötték össze a castellummal. A kis-sebesi váracstól, a védfal irányát s a vallummal való érintkezését a következő ábra tünteti fel (l. 1. ábra).

Nyomban azon a ponton felül, a hol a falazat megszűnik, vagyis a hol annak keresztmetszete látható, lelünk a földtöltésre-magára.

A falon felül ugyanis azon a fölötté meredek hegynyakon, mely a Kis-Sebes fölött északra emelkedő hegység egyik

kifutványa s nyugatról keletnek irányul, fölfelé haladván kevés vártatva a töltésen állunk, mely a vallum illetőleg a limes mintegy 65 kilométernyi egész vonalának mondhatni legszebb részlete úgy magasságát, valamint ép voltát tekintve

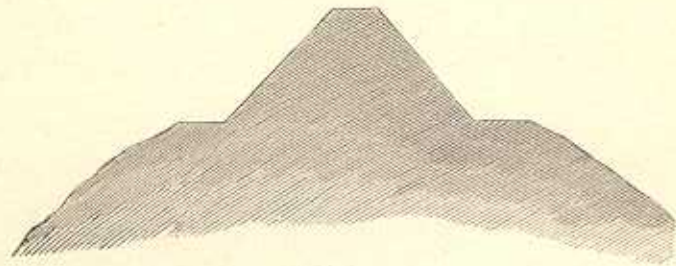

1. ábra.

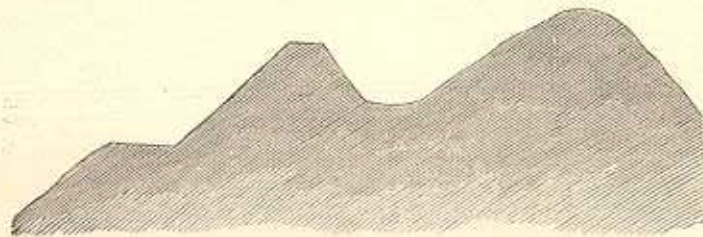
Bámulattal, nem megdöbbenve álltam a római ész és kéz e nagyszerű műve előtt s az erős benyomást, melyet a sacrosancta vetustas ez óriási alkotásának szemlélete rám gyakorolt, feledni sohasem fogom!

A kőfal megszakadásától az erdős és meredek hegynyakon fölfelé tartva néhány lépésnyire a földtöltéshez érünk, a melynek belső oldalmagassága átlag 6, a külsőé 6—7 méter, alapja átlag 12, koronája pedig 2—2·30 m. széles. Belső oldalán alján, ott hol a helyfekvés kívánta, vagyis a hol a hegynyak eléggé keskeny, terrasse-, lépcsőzet-féle kiegyengetett

terecske vonúl el; jobbadán azonban e belső oldalt — mennyiben a töltés nem a hegynyak tetején, hanem közvetlenül az alatt áll s ekként a hegynyak az *agger* belső felére simúl le — hol szélesebb, hol pedig keskenyebb, de alján átlag 4 méter szélességű sánczféle mélyedés, vagyis úgynevezett futóárok szegi. A töltés külső lejtője alján a hegynyak vízirányos vonalban 3:70—4 méter szélességben ki van egyenesítve mintegy terassirozva valószínűleg a czövek-művezet, a palissade oda alkalmazása czéljából. A töltés átmetszeteit a következő ábrák tüntetik fel.

2. ábra.

3. ábra.

A töltés, melynek egyrészét a kis-sebesi román nép elég sajtóságon *Dimbu varadestilor* = a váradiai dombjának nevezi, jobbára erdővel benöve de helyenként szép tisztásokon is 1110 lépésnyi hosszban folyton keleti irányban vonúl fel a *Karpin* = *gyertyános* nevű tisztás tetőre.

A hegynyak vagy hegyborda keskeny voltánál fogva a földművelés elegyengető hatásának nem lévén kitéve, a rajta elvonuló töltés majdnem teljes épségben s különösen a falvég-

től fölfelé számított 335 lépésnyire imposans szépségében fenmaradhatott s így folyton a leg tisztábban látható és vonalát a néhol sűrű erdőségben sem veszíthetni el.

A töltés egyszerű földhányás legkisebb kővegyület nélkül, a mi felől egy a töltést átmetsző erdei-út mellékének megvizsgálása s főleg a töltés egy pontjának keresztülvágása után győződtem meg, a kőnek még csak nyomára sem akadván.

A *Karpinon* — mely a Kis-Sebesnél levő dacit-bányával szemben, attól északra fekszik — épen a földtöltés végén egy körded épület jól felismerhető substructioni láthatók. Az épület átmérője 8 méter s a helyenként be nem hantodott s így tisztán látható s felásatásra érdemes falak vastagsága 1 méter s tégladarabkákkal nem vegyített építőmészszel terméskövekből van rakva, a mint ezt próbaásatásaim tanúsították. Az épület körül római készítményű cserépedény-, tégl- és fedél-cserép-töredékek lelhetők s néha apró bronz régiségtárgyakat is, mint *fibulákat*, *övdíszeket* stb. találnak. Ez épület *propugnaculum*, őrtorony volt s a mellékelt térképen 1. számmal van megjelölve.

E *propugnaculum*nál a töltés, melyet idáig elvezettünk megszűnik s nyomát odább nem is találtam meg, elő sem is tűnik a 18. számú őrtorony tájáig. A limes irányát azonban, melyet a hegység fölötté nagy mélységű völgyületek által átmegeátszelt volta miatt e ponton túl nem képezett szoros értelemben vett vallumot, nem téveszthetjük el.

A *karpini* *propugnaculum*tól északra, a közben levő mély völgyületek miatt csak légirányban számíthatott mintegy 800 lépésnyire egy majdnem önállóan fekvő s a kis-sebesi határhoz tartozó hegyponkon, mely *cetecava* = *váracskának* neveztetik, egy 8 méternyi átmérőjű körded épület, szintén *propugnaculum*, ellapúlt körvonalaik daczára is jól kivehető substructioni láthatók. Ez őrtorony körül, főleg a déli oldala alatti szántón több, határozottan római jellegű cserépedény-töredéket találtam s mint vezetőim állíták ugyanott koronként kisdud ezüst érmek (római denarok) s más régiségtárgyak is lelhetők. A *cetecavai* *propugnaculum*tól, mely a mellékelt térképen 2. számmal van megjelölve, az imént elhagyott *karpini* őrtorony jól látható.

Innen légirányban számított mintegy 600 lépésnyire északkeletre a Hódosfalva határán levő *Dosu Markului*-nak nevezett dülő egyik emelkedettebb csúcsán egy szintén 8 m. átmérőjű körded őrtorony jó magasan kidomboruló, begyepesedett s bokrokkal benőtt substructióira találunk. Falai, melyeket egy helyt letakartattam, átlag 1-30 m. vastagságúak s a többiéhez hasonló anyagból vannak építve. A szántón, mely ez őrtorony romjait környezi, római mívű cserépedény darabok lelhetők, melyek között egy római bronz *fibula* töredékét találtam. A *dosu markului*-i őrtorony a mellékelt térképen 3. számmal van megjelölve.

E propugnaculumtól szintén északkelet felé légirányban számított mintegy 1200 lépésnyire egy, a körülötte levő hegyek közül önállóan kimagasló és az egész környékre tág látkört engedő fölötté magas hegycsúcs szemlélhető, mely e minőségénél fogva háromszögelési pontot képezett. E hegycsúcsot, mely Hódosfalvától, a melynek határához tartozik, északnyugatra jó félórai gyaloglásnyira fekszik, *Vurva Rimbusoi* vagy egyszerűen *Rimbusai*-nak nevezik s a táborkari részletes térképen *Rimbusoi* névvel van megjelölve. Tetejéről elragadó kilátás nyílik a Meszes északkeletről, Mojgrád tájáról, óriási félkörben erre kanyargó és kifutványaiban Sebesvár-aljára dülő láncolatára, a Vlegyásza megszámithatatlan nyulványok s gerincektől át- megátkuszált roppant tömegére s azokra a mélyen fekvő völgyületekre, melyek a körülfekvő hegység egyes ágazatait egymástól elválasztják.

Egy tekintet e pontról az alatta fekvő hegyél bordázataira, melyeknek egyes, mély völgyületek és szakadékok által elválasztott önálló csúcsain immár három őrtorony fekvését mutattam ki, érthetővé teszi azt a mindenesetre feltűnhető körülményt, hogy miért nincsenek e propugnaculumok is egymással illetőleg a *karpini* őrtoronnyal földtöltéssel összekötve.

A helyfekvés, a természetképezte legyőzhetetlen akadályok a római erős akaratnak is határt szabtak. Hisz e roppant mélységű völgyületeken keresztül s a hegygerincek csaknem függélyes oldalain képtelenség lett volna a töltést le- és felvezetni s ekként az őrtornyokat teljes összefüggésbe hozni;

a helyfekvés igen ügyes számbavételével kiszemelt s őrtornyokkal meg is erősített iránytól pedig a végből, hogy azokat földtöltéssel kapcsolják egybe, eltérniök alig lehetett, hacsak a limest fölőleges nagy kanyarulatokban, a kiszemelnél hadászati fogalmaik szerint mindenesetre kevésbé erősnek és így nehezebben védhetőnek tekintett irányban nem akarták vezetni. Sőt mondhatni, hogy épen a helyfekvés, a természeti viszonyok tették fölőlegessé az egyes őrtornyok földtöltéssel való összekötését. Mi volt ugyanis természetesebb, mint hogy e propugnaculumok egymástól különben is láttávolra fekvén, tömött sorozatban következvén egymásra s épen a közöttük tátongó mélységek miatt kevésbé levén megtámadhatók, már magukban is erős védvonalat alkotva a limest tökéletesen fedezhették s annyival inkább fedezhették, hogy a közelfekvő erős vallumfőre s ennek bizonynyal tetemesebb számú őrségére támaszkodhattak. Aztán valószínűleg czövekmű (palissade) kötötte ez őrtornyokat egymással össze, mely a földtöltésnél a helyi viszonyokhoz képest különben is jóval könnyebben volt kiépíthető. S ha még hozzávesszük, hogy a limes vonalán bizonyos szélességre le- és bevágott erdők az egyébiránt is tágas látkörrel bíró propugnaculumokat szerfelett erőssé tették, teljesen érteni fogjuk a földtöltés hiányát a limes e szakaszán.

Lássuk immár a *rimbusai*-i maradványokat.

A csaknem czukorsüveg idomú magas hegycsúcs lecsapott teteje kopasz, a hegynek csak északi lejtősége levén erdővel benöve. E kopasz tetőn egy 10 méter átmérőjű körded propugnaculum substructiói láthatók, melyek a mellékelt térképen 4. számmal vannak megjelölve. A hegy teteje, illetőleg az egykori őrtorony belterülete be van horpadva s néhány gödörben kincskeresők kezének nyomaít láthatjuk. Két bemetszés az alapfalazatba meggyőzött affelől, hogy e fal ugyan oly módon s ugyan oly anyagból volt építve mint a többi, vagyis terméskövekből, s tégladarabkák hozzávegyítése nélkül készített építőmészszel. A propugnaculum körül sok cserépedény-, tégl- és fedélcserép-töredék hever szanaszét, melyek római jellegét azonnal felismerhetni; néhány épebb darabot valamint kisebb-nagyobb töredékeket ásatásom közben magam is talál-

tam. Tereu George, a föld tulajdonosától egy itt talált igen csinos vas *contus* és egy bronz *fibula* töredéket szereztem az erdélyi muzeum számára; Frics János katasteri-ügyvezető úrtól pedig egy érdekes bronz *fibulát*. Egy teljesen ép emailos bronz kapocs s egy vas *contus*, melyet Frics úr néhány év előtt szintén itt lelt volt, fájdalom elveszett; szintűgy elveszett egy bélyeges aljú cserép mécses is, melyet a föld tulajdonosa lelt s a hódosfalvi g. e. lelkésznek adott volt. Néha bélyeges téglákat és római érmekeket is lelnek ez őrtorony körül; én sajnálatomra bélyeges téglát nem találtam.

A tetőről, mint a környék legmagasabb pontjáról az eddig leírt három őrtorony, t. i. a *dosu markului-i*, a *cecetava-i* s a *karpin-i*, önként érthetőleg igen jól látszik, s a *rimbusaie-i* propugnaculum e helyzetéből magyarázhatni, hogy az valamivel nagyobb volt a többi őrtorohnál s a nyomban ismertetődjével együtt azoknak mintegy acropolisát képezte.

Innen északkeletre légirányban számított mintegy 3500 lépésnyire a Hódosfalva fölötti hegylánczolat egy kifutványán, a *Vurvu Sonului* nevű önálló magas hegyesücsön, mely a *rimbusaie-i*től fölötte nagy mélységű völgyületek és szakadások által van elválasztva s szintén a hódosfalvi határhoz tartozik, leljük a mellékelt térképen 5. sz. a. feltüntetett propugnaculumot. Teljesen behantosodott és sűrű erdővel benőtt körded substructióinak átmérője 15 méter; az alapfal nyomai a déli és délnyugati oldalon könnyen felismerhetők. E substructiók területén több helyt mélyedések láthatók, tanúskodva a hódosfalviak kincskeresési rögeszméjéről. A propugnaculum építésmódja azonos a többiével. Néhány cserépedény darabot itt is találtam, habár a hely begyepesedett volta miatt kevesebbet mint a többi körül. E pontról a *rimbusaie-i*, *cecetava-i* és *karpin-i* őrhelyek igen szépen látszanak, s e négy pont teljesen dominálja is a vidéket; a *dosu markului-i* propugnaculum azonban alantabb fekvése miatt már nem látható.

Szavahihető kalaúzaim biztosítása alapján meggyőződ-
vén, hogy a limes irányát e ponton túl sem jelöli földtöltés,
vizsgálataimat innen északkelet felé a Meszes hegyláncznak
irányozva nem folytattam tovább, hanem a Meszes-élnek arra
a pontjára siettem, a hol mint biztosan értesültem a földtöltés

újra látható. E pont a *Hegyes-tető*, mely a Meszes gerinczén körülbelül a tájt fekszik, hol a Zilahtól Ördögkút felé légirányban húzott egyenes vonal a Meszes hegylánczot metszi, vagyis a mellékelt térképen feltüntetett 21. számú propugnaculum melléke.

A *Vurvu Sonului*-on túl azonban, a mint affelől teljes hitelleknek bizonyult vezetőim leírásából meggyőződtem, még néhány őrtorony létezett. Így az innen északra mintegy 3000 lépésnyire fekvő s a jegeristyei határhoz tartozó *Vurvu Grebin* = *Gerebenes* tetőn (a bövényvölgyi Puturonka fölött) a tájt, hol a tetőn néhány ház is van, egy szintén körded propugnaculum nyomai lennének láthatók s körülöttük tégladarabok lelhetők. Ez őrtoronytól mely a mellékelt térképen 6. számmal van megjelölve odább északra mintegy 7000 lépésnyire a krasznai határon levő *Vurvu* vagy *Cornu Vlasinului* nevű erdős hegytetőn, mely a bövényvölgyi Puturonkánál kiágazó pajki völgyet koronázza, egy más, nemkülönböztetett körded őrtorony nyomai szemlélhetők, mely propugnaculum a mellékelt térképen 7. sz. a. van feltüntetve.

A *Vurvu Sonului*-nak a *Vurvu Grebin*-től, s különösen ennek a *Vurvu Vlasinului*-tól, vagyis az 5. számú őrtorohnak a 6-iktól s főleg ennek a 7-iktől való nagy távolsága miatt nemcsak valószínűnek de bizonyosnak tarthatni, hogy e propugnaculumok között még más, sőt a két utóbbi között még éppen néhány őrtorony létezett, másként a limes e szakasza a többinél gyengébb s így nehezebben lett volna védhető, a mit feltennünk alig lehet. Mindenesetre óhajtandó, hogy az, ki a limes bejárására utánam vállalkozni fog a vallumnak a *Vurvu Sonului*-on túl a kásapataki *Arsure*-ig, vagyis az 5. számú propugnaculumtól a 10-ig terjedő szakaszát tegye vizsgálata tárgyává s az annak mentén bizonynyal fellelendő többi őrtorony számát és fekvését jelölje ki, a mit én — legalább ez alkalommal — nem tehettem.

Mielőtt a vallum e bejárat első szakaszát, mely a kis-sebesi őrhelytől a *vurvu sonului-i* propugnaculumig mintegy 7455 lépésnyi hosszú, elhagynók, szükségesnek tartom az *optatiana-resculumi* és a *resculum*—*napocai* útvonal valószínű iránya körüli combinatióimat röviden előadni.

Véleményem szerint ugyanis az *Optatiana* vagyis a mai Zutorról Nagy-Almásnak vezető római út, a melynek mellékén t. i. a nagy-almási mértföldmutatót lelték, ha Bábonyon át Nyíresre s innen a Pajkon keresztül a Szilágyságba nem vezetett — a mit, habár nyomai némely helyismerők állítása szerint helyenként láthatók is, a lejjebb elmondandókon kívül már csak azért sem tartok valószínűnek, mivel ez útnyomok véleményem szerint a Nagy-Almásról Bábonyon és Nyíresen át a Szilágyságba vezetett s még e század elején is használatban volt útnak maradványai: — alighanem a bábonyi völgynél különben is jóval szélesebb Almás-völgyön vonúlt nyugatnak, t. i. fölfelé Alsó- és Közép-Füldnek, s az utóbbi községnél dél-nyugatnak kanyarodva és a viszonylag egyébként sem igen magas vízvásztókon Hódosfalva mellett átkelve, azon az igen kellemesen fekvő elég széles völgyön, melynek a Körösvölgyére dülő alsó végén Malomszeg irányában az úgynevezett Remeteségi-fogadó áll, haladott le a Körösvölgyre s a Napocából Resculumba vezetett úttal e ponton egyesülve vezetett a sebesváraljai fontos táborállomásra. A mellékelt térképen így is tüntettem fel ez út illetőleg utak irányát, habár a rendelkezésemre állt idő rövideje miatt vizsgálatokat sem az egyik sem a másik föltételezett út irányában nem tehettem.

Combinatióm helyességéről a térképre vetett egyetlen tekintet meggyőzhet bárkit is, de főleg meggyőzhet az autopsia.

Hisz, hogy a Napoca felől Resculumba vezetett útirányt említsem előbb, hogyan hagyta volna a szemes római a Kis-Szamos önként kínálkozó tág völgyét Kolozsváron felül út nélkül akkor, midőn Napocát igaz hogy jókora vízvásztó hegyen, a kapusin át de okvetlen össze kellett kötni és pedig minél egyenesebb irányban a hadászatiilag annyira fontos Resculummal? Hihetni-e, hogy Napocát, mely Dácia északi része fővárosává fejlődött, melyet Resculum szintúgy védett mint Porolissum, s viszont a melyen át Potaissából a limes e két főtáborhelyét s így a vallumot magát a szükségessé válhatott segélycsapatokkal minél gyorsabban s valószínűleg igen gyakran kellett ellátni, ne kellett volna e két fontos hadállással s minél egyenesebben vezető útvonal által összekötni? Bizony-

nyal nem, a mint hogy tudjuk is, hogy Napocát Porolissummal rakott hadút kötötte össze. Napocából tehát, mint már az I. fejezetben is érintém, bizonyára útnak kellett Resculumba is vezetni, melynek irányára hogy figyelmes kutatás vagy szerencsés véletlen előbb utóbb rá fog vezetni, meg vagyok győződve. E véleményem helyességét tanúsítani látszanak a Szucságon, továbbá Magyar-Gyerővásárhelyen s Deritén előforduló római nyomok is, melyeknek e helyeken való létezését voltaképen csak úgy érthetjük meg, ha eme római helységeket vagy tanyákat, a melyek körül az I. fejezetben ismertetett régiségtárgyak találtattak, az út mentén- vagy ahhoz közelállottaknak tekintjük.

Tudjuk továbbá, hogy Napocát Porolissummal egyenesen vezetett hadút kötötte össze. Ez útvonalból az Almás-völgyön fekvő *Optatiana* vagyis Zutornál mint látók egy útszárny ágazott ki, melynek némi nyomait a Zutor és Nagy-Almás közt fekvő Középlak községen felül és alól magam is megtaláltam, de a melynek létéről a nagy-almási mértföldmutató különben is határozottan tanúskodik. Az iránt tehát, hogy Zutorról Nagy-Almásra át Resculumig út vezetett mi kétség sem lehet. A két utóbbi pont közötti távolság méretét is ismerjük, melyet a mértföldmutató XVI ezer római lépésben állapít meg. A kérdés tehát csak az, hogy Nagy-Almástól mely irányban vonúlt ez út Sebesváraljára? Bábony felé és Nyíresen át a Pajki völgynek, mint fennebb már érintém, bizonynyal nem, hisz ez kerülő lett volna Resculumnak s a mértföldmutató méretét is túlhaladta volna; de a mi legfontosabb ellenök, ekként a limes vonalát is túllépi vala s a Pajkon át a Börvény-völgyön le Csucsának haladva — mivel a helyfekvés csak ezt az irányt engedi meg — s utóbb nevezett helységnél a Körösvölgyön fölfelé Sebesváraljának visszakanyarodva folyton a limes vonalán kívül s nem mint okvetlenül szükséges lész vala azon belül s avval egyenközűleg haladott volna, a mit pedig feltennünk semmi esetre sem lehet. Több mint valószínű tehát, hogy a Napocából Porolissumba vezető útvonalból Opatiana = Zutornál kiágazó útszárny Nagy-Almástól Közép-Fülden át azt a különben is egyenes s a nagy-almási mértföldmutató méretével meglehetősen találó

irányt követte, melyet fennebb kimutattam s a mellékelt térképen feltüntettem. Ekként ez útszakasz a vallum vonalával, a természeti viszonyok által követelt kisebb-nagyobb ki- és eltéréseket leszámítva, meglehetősen egyenközűleg haladhattott és egyenes irányban közvetíthette Resculum közlekedését Porolissummal illetőleg a vallum egregy-menti táborállomásaival fel Vármezőig, melyet helyfekvési akadályok miatt csaknem lehetetlen volt Resculummal egyenes irányban összekötöniök, habár csak egy oly útvonal nevezteteték vala a vallummal valóban egyenközűnek, mely Porolissumtól kiindulva s az egregy-menti táborhelyeket fel Vármezőig érintve, azokat, illetőleg a vármézei castrumot, az Almás-völgy felső részén valahol Felső-Füld körül áthaladván, egyenes irányban kötötte volna össze Resculummal. Mindamellet azonban, hogy a rómaiak az Egregy-és Almás-vize közti vízvázasztó magas hegység fölötté kusa ágazatai által képezett roppant akadályok miatt Resculum és Porolissum között errefelé egyenes összeköttetést létesíteni képtelenek voltak: hadászati céljokat, melyhez képest a vallum vonalán belül elhelyezett táborhelyeket egymással lehetőleg egyenes s a limes irányával egyenközűleg haladó hadúttal kellett összekötöniök, mint láthatni így is meglehetősen elérték.

Úgy vélem, hogy a vallum e szakasza mentén elvonúlt római hadúttak iránya körüli combinatióimat az előadottakban kellőleg okadatoltam, de hogy kimutatott irányuk tekintetében mi kétség se maradjon fenn még csak annyit tartok szükségesnek megjegyezni, hogy a Sebesváraljától Kolozsvár, illetőleg Nagy-Almás felé vezetett útvonal fennléte mellett tényleg és főleg az a helyenként még ma is fölismerhető útszakasz tanúskodik, mely a sebesváraljai castrum stativum *porta principalis dextraján* kivonúlva, mint a sebesváraljai castrum leírásánál említém, a fonsikról a völgyre lejt s a Körös-mentén fölfelé haladva Bánfi-Hunyadnak, tehát világosan Napoca = Kolozsvárnak irányúl.

E kitérés után lássuk immár a vallum fennérintett új és igen érdekes *második* szakaszát.

b) A vallum második szakasza.

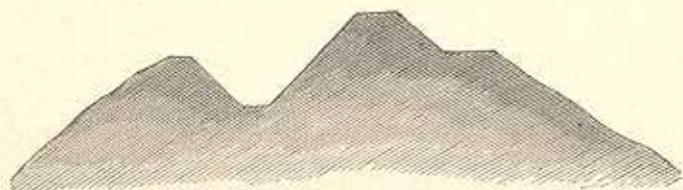
A Zilahtól Magyar-Egregy felé vezető postaút azon pontján, hol az a Meszes gerinczére felkanyarodva a tetőt majdnem eléri, a *dea supra Tolheresi* vagy röviden *Tolharasa* = *Tolvajos* nevű hegy-nyeregnél egy mellékút ágazik ki a postaútból s délirányban haladva Ördökgút községe felé vezet. Ez úton, kezdetén a zilah-csucsai készülöben levő megyei útnak, néhány száz lépést téve s majd délnyugat-nyugati irányban a hegytető felé kitérve, pár percz alatt újból a vallumon állunk. A töltés méretei e tájt következők: belső oldalmagassága 2:50—3, a külsőé 3:50—5 méter; alapja átlag 12, koronája pedig 1:40 méter; a töltést szegélyezett árok betelvé folytonosan nem követhető, a hol látható szélessége 3—5, oldalmélysége pedig 1—3 méter; helyenként azonban fossa nem is szegélyezte a töltést, mivel a hegyél keskenysége miatt arra nem jutott elég tér, ily helyeken a töltés alján a hegyél, kívül úgy mint belül, terrasse-szerűleg le van egyengetve.

Az aggeren, mely a *Pestaje* nevű hegyélen, a csömörlői és zilahi határhoz tartozó erdők közt épen a határmegyén vonúl tova, pár száz lépést haladva (méretét fájdalom elvesztettem) a *vurvu Pestaji*, magyarul *Heggyestető* nevű hegycsúcsra érünk, melyen egy körded idomú propugnaculum 9 méter átmérőjű s épen a töltésre fekvő behantosodott substructiói láthatók, melyek magassága 4—5 méter közt váltakozik. Beásatván, római készítésű téglá-, fedélcserép- és cserépedénytöredékeket találtam. Az építőmész, melylyel a terméskövekből készült falazat rakatott, csillámpala-málladékkal van vegyítve s borsónyi söt diónyi szintén csillámpala darabkákkal s mészkő-rögökkel keverve. A propugnaculum behorpadt belterületén két mély s több kisebb gödör látható, kincskeresők nehéz s bizonynyal hasztalan munkáját tanúsítván. A nép e romot jellemzően *in vurvu Peteji kommande*, azaz a *Pesztaja-tetőn levő őrháznak* nevezi, a mint hogy a limes mentén levő propugnaculumok romjait a nép csaknem mindenütt *kommande* = *örtanya, őrház, őrhely* névvel jelöli meg.

E propugnaculumtól (a mellékelt táblán 21. szám) a töltés, mely idáig is folyton erdő között halad, magasan

kidomborúlva szép erdőkön át délnyugat-nyugatnak vonúl azon a hegygerinczen lefelé, mely az ördögkúti határ *la Suvár* és a zilahii határ *Goronyecz = Tölgyes* nevű erdőrészei közt a határmezsgyét alkotja.

A 21. számú őrtoronytól 230 lépésnyire fekvő *pe Suvár a felső tisztásnál* nevű erdő egyik tisztásánál a töltés belső oldalmagassága 2·50, a külső 5 méter, alapja $11\frac{1}{2}$ s koronája 1·40 méter széles; a fossa szélessége alatt 1·20, fenn 5, oldalmélysége pedig 3·30 méter. Átmetszetét a következő 4. ábra tünteti fel.

4. ábra.

A töltést e helyen egy méternyire bemetszvé, kőrakásnak vagy kőnek legcsekélyebb nyomára sem találtam.

A meszeséli töltést e vidéken a román nép *resor*-nak, azaz *partnak, töltésnek* s a fossát *sáncznak* nevezi.

Az agger ez erdőnyílattól lefelé a 370 lépésnyire fekvő *la plop = a nyárfánál* levő alsó tisztásra irányúl s onnan, a hegynyakból magasan kidomborodva, 328 lépésnyi hosszban folyton szép erdőn vezetve át vonúl a *la Suvár dea supra pareului pietrei = a köpataka feletti Suvárnak* nevezett hegycsúcs tetején levő s a mellékelt táblán 20. számmal jelölt propugnaculum substructióig.

E körded őrtorony 7 méter magasságra kidomborodó behatosodott alapfalainak átmérője 13 méter. A töltés a mint látszik nem nyúlt épen az őrtoronyig mennyiben az agger vége s a substructiók domborúlata közt 6·90 méternyi nyílás látható, mely a limes átjáróját képezhetette. A szabályos körídomban magasra kiemelkedő substructiók, a melyek belterülete jó mélyen be van horpadva, lehetőleg ép állapotban levén, hol a kincsszomj esetleg nem garázdálkodott, szakyszerű kiása-

tásra szintúgy csak kinálkoznak; minélfogva igen óhajtandó, hogy a zilahii régiségkedvelők e hozzájuk különben is közel fekvő őrtornyot szakyszerűen ásassák fel főleg a czélből, hogy a limesmenti propugnaculumok dispositiója, terjedelme, structurája stb. felől minél pontosabb tájékozást nyerhessünk.

1879 őszén ez őrtoronytól két ölnyire egy fa kivágása alkalmával ifj. Faustina és Alexander Severus egy-egy ezüst érmére akadtak ¹⁾).

A 21. és 20. számú propugnaculum közti távolság összesen 928 lépést tesz.

A 20. számú őrtoronytól a töltés, melynek külső oldalmagassága a propugnaculumtól kevéssé odább 6 méterre növekedik (a többi méretek nem változván) az onnan 592 lépésnyire fekvő *Parau spoieii = mészkőpatak* nevű hegynyeregére vonúl, odáig folyton a hegygerinczen s nagy erdő között haladván. E ponton az ördögkúti Meszes gerinczét elhagyva a zilahii erdő *Mészkő-pataka* nevű részén a hegy oldalára csap le s külső oldalmagassága e helyütt már csak 4 méter. E lekanyarodásától 140 lépésnyire eléri a *Mészkő-patakot* s annak fölötté magas oldalú vízmósásos fejénél végződik, a patak mély árka képezvén e helyütt, vissza keletnek irányuló derékszögben, a limes itt már valószínűleg csak czövekművel megerősítve lehetett vonalát, ha ugyan a töltés e kanyarulatnál talajváltozás következtében nincs elrombolva. Ama ponttól, hol a patak martját elért töltés védelmi szerepét a mély árok veszi át kelet felé derékszögben vissza a hegyélre tett 184 lépésnyire a *la Kerbunár = a szénégetőnél* nevű hegynyergen, az ott levő tisztás mellett, újra fölleljük az agger, habár nyomait e helyt csak néhol s alig ismerhetni fel. A töltés a *Meszes-patak* körül talajváltozások következtében egyáltalán sokat szenvedett, azonban annyit mégsem, hogy irányát ne követhetnők. A *la Kerbunári* tisztás szélén levő erdei út ágazatai közt ugyanis az agger nyomait, mint mondók, újból föllelhetni s az ott levő kaszálón túl fekvő sűrű erdőben a töltés domborúlata

¹⁾ Faustina Augusta] [*Pecunditas*. — Cohen. II 581, 35. és *Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.*] [*Aequitas Aug.* — Cohen. IV 3, 4.

ismét világosan előtűnván, azt a *la Kerbunár* hegygerinczen délnyugat felé odább kísérhetjük.

Ami ponttól, hol az aggert az imént említett kaszáló végén az erdőben fölleltük, 550 lépésnyire a zilahi erdőben fekvő *vurvu Kerbunarului in partea dosului* = *a Kerbunár-észka teteje* nevű hegyormon, tehát a 20. sz. őrtoronytól összesen 1282 lépésnyire egy körded idomú propugnaculum 9 méter átmérőjű behantosodott substructióra akadunk, melyek a talajból 3'10—3'60 méternyi magasságban domborodnak ki s áskálásoktól teljesen mentek maradtak. A mellékelt térképen 19. számmal jelölt ez őrtorony romjait a nép *holom* = *halomnak* nevezi. Belseje tetemesen be van mélyedve.

E propugnaculumtól a töltés, mely itt törést vesz, délnyugatnak vonúl s majd nyugatnak kanyarodván folyton jól felismerhetőleg a hegygerinczen sűrű erdőségben halad s a 19. sz. őrtoronytól számított 500 lépésnyire talajváltozások miatt mind jobban ellapulván a talajba majdnem belevész. Irányát azonban figyelmes szem a hegygerinczen alól, illetőleg annak délkeleti oldalán a *Facea Kerbunarului* = *a Kerbunár verőfényesén*, helyenként való el-eltűnése daczára bizvást követheti a mellékelt térképen 18. sz. a. feltüntetett körded idommal bírt propugnaculumig, melynek substructiói az őrdögkúti határ *la sáncz* vagy *Pusztakert* nevű része egy kimagasló dombján a 19. számú őrtoronytól 800 lépésnyire tűnnek fel. E romokat a nép ismét *kommande*-nak nevezi. A substructiók átmérője 14 méter, ez őrtorony tehát valamennyi eddig leírtánál nagyobb térfogatú volt; domborulatuk magassága pedig 4 és 5'50 méter közt váltakozik. A kincskeresők e romok közt valóságos aknamenteket mélyítettek. Két helyen eszközölt ásásom eredménye egy halom római téglá-, fedélcserép- s cserépedény-töredék, valamint egy rakás állatesont volt. A falazat terméskövekből durva poronddal vegyített építőmészszel volt rakva. A substructiókon felül 40—50 lépésnyire észak felé két szabályosan konikus idomú mély gödör látható, melyek azonban nyilván nem emberi kéz művei; alakulásukat bizonyára földtani okoknak táladoníthatni annyival inkább, hogy az őrtorony romjain alól is néhány hasonló gödör látható a mészkösziklák magában rejtő hegyoldalon, az ily

talajon ugyanis a konikus idomú gödrök képződése gyakori szokott lenni.

A 18. számú őrtorony a szentpéterfalvi állótábor fölött fekszik s épen e fekvése fejt meg a többi őrtornyoknál nagyobb voltát. Több mint valószínű ugyanis, hogy e propugnaculum látta el őrséggel a szomszédos őrtanyákat s ekként mintegy fő-őrállomást s azt a központot alkotta, mely a szentpéterfalvi castrumból közvetlenül kapván az annak fedezete alá tartozott limes-szakasz védelmére szükséges őrcsapatot, azt innen osztá szét a többi őrhelyekre.

A *pusztakerti* propugnaculum romjaival délirányban szemben levő oldalon, melyet a *Pusztakerttől* egy mélyen fekvő völgykebel választ el, 1876-ban nagymennyiségű barbárkori bronzrégiséget találtak ¹⁾.

E ponton túl vizsgálataimat tovább folytatni szükség-fölöttinek véltem. A Meszes vonalát jól ismerő vezetőim azonban, kiknek szavában bízni teljes okom van, határozottan állítják, hogy az imént leírt propugnaculumtól vissza a hegytetőre kanyarodó vallum délirányban folyton a hegyélen halad a *Dealul monostiri* = *Monostor-hegyre*, onnan a töltést felváltó útszerű limes-vonal a *Vigyazeu* = *Vigyázó* nevű s az őrdögkúti határon fekvő hegyre irányul, majd a szentpéterfalvi *Sigeu*, magyarul *Terbete* nevű csúcsra hatol fel, a mely

¹⁾ E leletből értelmes kezeknek sikerült 26 darabot, az egésznek azonban fájdalom csak egy részét megmenteni, nevezetesen:

a) Szikszai Lajos úrnál Zilahon a következő tárgyakat láttam: egy 17 cm. szélességű bronzrögöt, két darab dudoros vonaldíszú s két darab úgynevezett erdélyi idomú síma füles-tokosvésőt, egy darab palstabot, három darab kisedes csapos-sarlót, kilencz darab zigzag-rovátkolású és egy igen eredeti idomú szerfelett vékony, oldalain hosszában bordázott, és végén tövis nélküli csákánykát, jobban mondva baltácskát.

b) Borbély Sámuel úrnál ugyanott: egy darab négyszögre vert síma vastag sodronyból készített s egy darab zigzag rovátkolású karikát és egy csapos sarlót:

c) Hatfaludi Albert úrnál egy darab zigzag-rovátkolású karikát, melyet tőlem az erdélyi muzeum régiségtárába küldött, a melynek

d) magam szintén átadtam azt a szintén zigzag-rovátkolású karikát, füles-tokosvésőt s csapos sarlót, melylyel engemet Lázár Ferencz úr megajándékozni sziveskedett.

csúcs a Meszes hegyől legmagasabb pontja, s folyton a Meszes gerinczén járva Vármező és Szentgyörgy fölött húzódik odább s a kásapataki határon át a *Magura Prii* = a *perjei Magurán* átvonulva s majd a *Pajkót* érintve a *Vurvu Vlasinului*-nak tart s innen a *Vurvu Grabin*-en át a kis-sebesi végpontnak irányul. Vonalán helyenként, például a *Vigyazeu* és a *Sigeu* = *Terbetén*, *la pesnice* = a *pinczénél* s a *la kommande* = az *örtanyánál* nevű pontokon s azokon túl is folyvást propugnaculumok substructionit találhatni. Ez örtornyok közül azonban a mellékelt térképen csak a *Vigyazeu* és a *Terbetén* levőt jelöltem meg a 17. és a 16. számmal, mivel a többi holfekvéséről oly positiv értesítést mint ezekéről nem szerezhettem s így azokat teljes pontossággal nem is tüntethettem fel. Nincs azonban semmi kétségem affelől, hogy figyelmes kutatás után az utóbbemlített örtornyok között még másokat s rajtuk túl a propugnaculumok egész sorát fogjuk föllelni. Hogy ördögkúti kalaúzaim a limes e szakasza felől is jól tájékozottak, nyomban látni fogjuk.

Vizsgálataimat a *pusztakerti* 18. számú örtoronynál befejezvé a *Heggyesteő* alatti ama pontra tértem vissza, a honnan a limes e *második* szakaszát a *Pusztakertig* vizsgálni kezdtem, vagyis oda, a hol a zilah—magyar-egregyi postaút a Meszes élét átmetszi.

A limes e bejárt s átkutatott *második* szakaszának egész hossza, a postaúttól a 21. számú propugnaculumig terjedő vallum-hossz elveszített méreteit kihagyva, 3010, ezekkel együtt pedig közel 3500 lépés.

Nem fölösleges e helyt megemlítenem, hogy egy a gyulafehérvári káptalan levéltárában levő s a váradi káptalan által kiállított, 1361. évi statutorio-relatoriában, melynek másolatát Szikszai Lajos úrnál Zilahon láttam, s mely épen az itt bejárt területen s környékén egykor feküdt *Pálcára* és *Kis-Récsé* nevű birtokok iránt kelt ¹⁾, e helynév fordul elő: „*via Zenth-*

¹⁾ „*Statutio possessionum Pálcára et Kis-Récsé in comitatu Krasz-nensi*“ mondja az oklevélre jegyzett kúlrát, maga az oklevél pedig az adományosra vonatkozva: „*pro magistro Andrea de Récsé, socio et canonico nostro*“.

petur vocata“ s majd „*via Zenthpetur*“. Valószínű, hogy a korunknál buzgóbb XIV. század emberei az apostol nevével a limes előttük érthetetlen származású töltését ruházták fel, azt e szent férfiú művének tulajdonítván; legalább a statutorio-relatoria illető kifejezése, mely a kérdéses viát a Meszes-élen fekvőnek állítja, mintsintén az a körülmény, hogy a *kis-récséi* és *pálcári* birtok, mely a mai Oláh-Keczel (régén Felkeczel) és Zilah között feküdt s ma Zilah tulajdonát képezi, épen az imént ismertetett limes-szakasz egy részén, nevezetesen a *Heggyesteő* illetőleg a 21. és 19. számú örtornyok környékén terül el, erre látszanak mutatni.

c) A vallum harmadik szakasza.

A zilah—magyar-egregyi postaútból kiágazó ördögkúti megyei-út ama pontján, a honnan a limes *második* szakaszát vizsgálni kezdtük, a töltés, melyet figyelemmel keresve föllelhetni, átszeli az utat s észak-északkelet felé a tetőn levő kőbányáknak, melyek mellett a postaút elhalad, irányulván azokat átmetszi illetőleg mellettük halad és a felső-kékesnyárlói határon fekvő *Magura steni* magyarul *Északbércz* nevű magas tetőnek tart. Iránya különösen ama ponton túl, hol a zilah—magyar-egregyi postaút a Meszes-tetőt eléri, jól s addig is helyenként meglehetősen kivehető, habár a töltést a hegyélen nagyánt rajta haladó erdei- s a részleteiben még fenlevő régi postaút jóformán ellapította illetőleg fedi.

A folyton észak-északkeletnek vonuló aggert a tetőn 350 lépésnyire eltévesztés nélkül jól követhetvén s tisztában levén az iránt, hogy az a hegyélen húzódik odább, vizsgálataimat e ponton félbeszakítám.

Vezetőim értesítése szerint a töltés a felső-kékesnyárlói *Vurvu steni* vagy *Magura steni* hegycsúcsról, északkeleti irányban folyton a hegyélen haladva, szintén a felső-kékesnyárlói határon fekvő *Piatra albe* nevű tetőre vonul s innen a mojgrádi és felső-kékesnyárlói határok közt levő *la Ūsuturi* nevű hegymoron át a mojgrádi határhoz tartozó *Duruja* vagy *Druja* nevű hegynyaknak tart, honnan a mojgrádi *Pomet*

illetőleg *Magura* vagyis a királyi fekvéssel bírt *Porolissum* romjai elé ér s mint a következő limes-szakasz leírásában látandjuk a várteleki *Maguricsán* túl e helység fölött majdnem derékszögben megtörik s a Nyírsík és Bréd fölötti hegy-élen keleti irányban odább, Tihó tájának húzódik, Porolissumot, mely ekként épen a limes-szögben feküdt, nyugatról és északról mintegy övezvén.

Vezetőim azt is állították, és pedig határozottan, hogy ezen a limes-szakaszon is több *kommande* = *örtanya* nyomai láthatók, a mely propugnaculumok közül néhányat a mellékelt térképen pontozott jelekkel tüntettem fel rendesnek nevezhető 800—1000 lépésnyi távolsági közökben. Mindenesetre csak sajnálnom lehet, hogy a limes e *harmadik* szakaszát a rendelkezésemre állt idő rövidsége miatt nem vizsgálhattam meg tüzetesebben, és pedig nem azért kell sajnálnom, mintha legcsekélyebb kételyem is volna akár a vallum iránya akár pedig a mentén levő propugnaculumok létezése iránt, hanem kizárólag csupán azért, hogy vizsgálataim teljessége ekként némi hiányt szenvedett.

d) A vallum negyedik szakasza.

Ördögkúti kalauzaimtól, mint már említém, affelől értesülvén, hogy a limesnek a 17. és 16. számú őrtornyokon túl fekvő vonalán, vagyis az Egregy-völgy legfelsőbb végén propugnaculumok nyomait lelhetni, vizsgálataimat a Vármezőtől délnyugatra fekvő Kásapatak község határán folytattam.

A helységtől nyugatra felnyúló völgyön, melyen a *vármező-csucsai* új megyei-útvonal van traceirozva, fölfelé haladván s a községtől mintegy félórányi járásra az új útvonalból jobbra kitérve s a hegynek fölfelé tartva a Meszes hegylánc kifutványai egyikének *Arsure* nevű s a kásapataki határon fekvő csúcán két, közvetlenül egymás mellett fekvő őrtorony substructiói láthatók, melyeket a nép *kommande* = *örhelynek* nevez. E substructiók idoma tojásdad. A nyugat felé esőnek hosszátmérője 9, keresztátmérője pedig 5·40 méter s a talajból 5 és 6·50 méter magasságra domborodik ki. Ettől keleti irányban 3·20 méter távolságra egy más szintén tojásdad

idomú őrtorony romjai szemlélhetők, melyek hosszátmérője 10·50, keresztátmérője pedig 8 méter, domborulatuk 4 és 6·50 méter levén. Mindkét propugnaculum hossz tengelye észak-délnek irányúl; a közöttük levő nyílás valószínűleg a limes átjáróját képezte. A falazat, mint próbaásatás után meggyőződtem, termésköböl építőmészszel volt rakva, mely utóbbi csillámpala-maladékkal kevertetett. A mellékelt térképen 10. számmal jelölt propugnaculumok belterületét s közvetlen környékét a kincskeresők összevissza lyukgatták¹⁾.

A töltés nyomait e kettős őrtorony közelében egyik irányban sem fedeztem fel s így valószínű, hogy a limes e szakaszán fekvő őrtornyok helyfekvési okok miatt nem töltéssel, hanem csak czövekművel voltak összekötve; mihez képest a limes e szakasza épen azon a módon lehetett megerősítve és védve, mint az 1—7. számú propugnaculumok között.

Mielőtt ez őrtoronytól, melynek kettős voltát csak úgy magyarázhatni, hogy azt a limes egyik fontosabb átjárójának tekintjük, északnak tovább haladnánk, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy helyismerő vezetőim állítása szerint az innen délirányban fekvő *Salhiigy* nevű hegyormon, mely a bagolyfalva—boronamezei határok között fekszik, szintén egy *lu sáncz*-nak nevezett őrtorony nyomai — a mellékelt térképen 9. szám — láthatók s az ezen túl a perjei határon levő *Magura Prvi* nevű kimagasló hegyesúcson hasonlóképp még egy propugnaculum substructióit — a mellékelt térképen 8. szám — találhatni. Ekként az *arsurei* imént leírt 10. számú őrtoronytól a limes délirányban összefüggésbe jön a perjei *Magurán* túl délnek fekvő *curvu vlasinului-i* 7., az erre következő *curvu grebini-i* 6. s a *curvu sonului-i* 5. számú propugnaculumokkal s így a limes iránya e pontokon tökéletesen constatálható. Önként érthető azonban, hogy a 10. és 5. számú őrtornyok közötti nagy kiterjedésű limes-szakaszon a

¹⁾ Nem érdektelen megemlítenem, hogy e szerencsétlen manjának nem egyedül a kásapatakiak és szentgyörgyiiek hódoltak s hódolnak maig is, hanem egy alkalommal az ördögkúti g. n. e. lelkes is tömjénezett, sőt Szegedről épen csak e végett odafáradt emberek is több ideig avval vesződtek, hogy az *sírás* szerint e helyen leljék meg Darius kincsét melyet a néphit iderejtettnek vél.

megjelölteknel jóval több propugnaculumnak kellett állania, a melyek számát és fekvését tüzetes vizsgálat alapján ki is lehetne jelölni; a mennyiben azonban e szakaszt magam be nem járhattam a mellékelt térképen a 10. és 5. számú őrtornyok közt, 800—1000 lépésnyi rendesnek nevezhető távolsági közökben, még néhány őrtorony fekvését tüntettem fel pontozott jelekkel.

Térjünk azonban vissza az *arsurei* őrtoronyhoz. Ettől északra mintegy 1000 lépésnyire a kásapataki határon fekvő *dealu boului* = *ölkörhegynek* nevezett hegyesúcson egy szintén *kommande* nevet viselő körded idomú őrtorony 6 méter átmérőjű substructióira — a mellékelt térképen 11. szám — akadunk, melyek domborúlata 3·50 méternyire emelkedik ki a talajból; terméskövekből csillámpala-málladékkal vegyített építőmészszel rakott falai helyenként elő-előbukkannak; a belterület be van horpadva.

E propugnaculum mellett kiegyengetett s a limes mentén húzódó kavicsolt hegyi-út nyomaira akadunk, a melyen északra tartva 968 lépésre a szentgyörgyi határon fekvő *Gropoi* nevű hegyesúcson egy körded idomú propugnaculum 6 méter átmérőjű s a közepén behorpadt substructióira bukkanunk, melyek behantosodott domborúlata 3 méter magas. A terméskövekből az imént leírthoz hasonló építőmészszel rakott falazat vonala jól látható. E propugnaculum a mellékelt térképen 12. számmal van feltüntetve.

A limes mentét ez őrtornyon túl is útféle vonal jelöli. Ez út épen úgy, mint a 11. számú őrtoronytól idáig vezetett alig tekinthető erdei útnak, mennyiben világosan felismerhetőleg csillámpala-darabokkal s törmelékekkel volt kiegyengetve s különben is szabályosan vezetve a hegyélen; minélfogva azt az egykori czövekművezeten belül vonuló és az egyes őrtornyokat egymással összekötött katonai-útnak tekinthetni habár nem is volt rendszeresen rakva, a mi egyébiránt a helyfekvés miatt nem is lett volna lehetséges s különben is fölösleges lesz vala, mennyiben ez út csak gyalogútat képezett, melyen szekér tán soha, lovas pedig ritkán fordúlhatott meg. Hogy a limes minden oly szakaszán, a melyen töltés nem volt vezetve, valószínűleg hasonló út kötötte össze a propugnaculumokat

— hacsak ezt, mint az 1—5. számú őrtornyok között a helyfekvés nem lehetetlenítette — látni fogjuk lejjebb a limes *ötödik* nyírsid-brédi következő szakaszának leírásában.

A *gropoi*-i őrtoronytól ez útszerű vonalnak imitt-amott szépen előtünedező irányán a *gropoi*-i hegyélen északra haladva a *curvu Gropoiului* nevű hegyesúcsra érünk, mely az imént leírt propugnaculumtól 836 lépésnyire fekszik. A Csizér és Boján községek fölött magasló e hegyormon a mellékelt térképen 13. számmal jelölt körded idomú propugnaculum 10 méter átmérőjű substructiói tűnnek fel, melyek 5·50 méternyi magasan domborodnak ki a talajból. A falazat, mely terméskövekből van csillámpala-málladékkal vegyített építőmészszel rakva, imitt-amott előtünvén igen jól szemügyre vehető. A falazat körül néhány római téglá- és fedéleserép-darabot s cserépedény-töredékeket találtam. Az őrtorony közepe be van horpadva s két jókora gödör kincskeresők hasztalan munkáját tanúsítja.

A *curvu gropoiului*-i hegyesúcsról a Szilágyság nagy részére s az Egregy-mentére, valamint a *Magura Prii*, a *Grebin*, a *Curvu Vlasinului*, Hódosfalva és Sebesváralja tájára felséges kilátás nyílik, mely szépségre a mojgrádi *Pomc-tével* vetekedik.

E ponton túl északra felé nem követtem a limes vonalát, mely helyismerő vezetőim állítása szerint innen a Szentgyörgy és Bogdánháza közt fekvő *Sekui*-on, odább a Rága felé vezető úton túl levő *Telherase*-n, majd a *Drigla* nevű hegyesúcson át a már említett *Sigeu* vagy *Terbete* nevű hegytetőnek illetőleg a vallum leírt *második* szakaszának irányul s mentén több őrtorony nyomai tűnnek fel. Habár meg is vagyok affelől győződve, hogy e limes-szakaszt is több propugnaculum védte, biztos értesülések alapján egész bizonyossággal csak két őrtornyot constatálhatok e vonalon, jelesen a vármezei határnak a Mészes-élre felugró részén, melyeket a mellékelt térképen a 14. és 15. számmal jelöltem meg.

A 10. és 13. számú propugnaculumok közt bejárt és megvizsgált e *negyedik* limes-szakasz hossza 2804 lépést tesz.

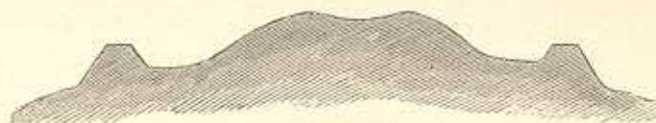
e) A vallum ötödik szakasza.

A vallum, mint a harmadik szakasz leírásában láttuk, a felső-kékesnyárlói *Vurvu steni* vagy *Magura steni* nevű hegycsúcsról a *Piatre albe*, a *Ceuturi* s a mojgrádi *Duruja* vagy *Druja* nevű ormokon és hegynyakokon a várteleki határon levő s Mojgrád községétől nyugatra fekvő *Varascsine* nevű tetőre vonúl s innen a szintén várteleki *Maguricsa* nevű hegycsúcsra hatol, honnan arra a hegynyakra lejt, mely épen Mojgrád fölött húzódik délről északnak. E hegynyakról arra a hegynyerogra ereszkedik, mely a *Valca hodului* nevű völgyet zárja nyugatról, s itt, az úgynevezett *Meszes-kapunál*, a Vártelek felé vezető utat átmetszve a Nyírsid és Bréd községek közti vízválasztó hegység élére vonúl fel.

A nagy erdőséggel borított hegyélnek Nyírsid határán, e községtől délkeletre mintegy háromnegyed órai gyaloglásra fekvő *Vurvu pogujor* nevű ormán, hol a vártelek—nyírsid—mojgrádi határok egybeszögellenek, egy nagyobbserű *propugnaculum* jobban castellum (váracs) magasan kidomborodó s erdővel sűrűn benőtt substructiói tűnnek fel, mely substructiók a mojgrádi *Pomettel*, vagyis Porolissummal szemben, attól észak-északnyugatra fekszenek. Ez őrtorony — a mellékelt térképen 22. szám — tojásdad idomú volt. Nyugat-keleti hossz tengelye, a domborulat koronájának külszinetől számítva 59, keresztátmérője pedig 31.40 méter; a domborulat külső oldalmagassága 4, a belső pedig 2 méter; koronájának szélessége 1.40 méter. E substructiók külfalát képezték egy bizonynyal toronyszerű épületnek, mely a kerített hely közepén feküdt, a hol romjai dombszerűleg jóval a külső faléi fölé emelkednek; a domb teteje be van horpadva s néhány gödör tanúsítja, hogy a romok közt többször áskáltak. A beltorony substructióinak alja a külfaléinak belső aljától 4.50 méternyire van; magasságuk 4.80 méter. A körfallal övezett *propugnaculum* romjainak átmetszeti rajzát a következő ábra tünteti fel (l. 5. ábra).

A valószínűleg szintén tojásdad idommal bírhatott torony, melynek átmérője 13—14, illetőleg 40—41 méter

úgy látszik az erősség öregtoronyát alkotta. A fal terméskövekből durva poronddal vegyített mészszel volt rakva. 1878-ban a romok közt tett futólagos ásatás alkalmával római cserépedény-, téglá- s fedéleserép-darabokat leltek.

5. ábra.

A *pogujori* castellum, a *pometi* castrum stativummal vagyis Porolissummal szemben fekvén s mint lejjebb látni fogjuk innen kiinduló, illetőleg lefelé a völgyre vonuló falazattal levén a vallummal akként összekötve, hogy a közbeeső völgyet s az úgynevezett *Meszes-kaput* teljesen elzárta¹⁾: kétségtelenül a limes vonal egyik legerősebb s legérdekesebb pontja, a limes legfontosabb átjáróját fedező oldalerőd volt. Szükségfölötti tehát hangsúlyoznom, hogy romjainak rendszeres felásatása fölötte kívánatos, mit a nagynevű Wesselényi Miklós kitünő műveltségű és jellemzilárd egyik fiától, a derék báró Wesselényi Miklóstól, kinek az illető terület birtokában van, hazai régészetünknek remélni legyen szabad.

A váracs alatt menedékesen nyugatnak irányuló hegynyakat a castellum romjaitól 260 lépésnyire egy kőfal metszette át, melynek iránya, habár a falazat felbontatott, világosan előtűnik. A báró Wesselényi Miklós kőbányája alatt délnyugati irányban, Várteleken alól a völgyre hatoló falazat nyomait ugyanis a *pogujori* oldálnak gyönyörű bükkekkel koronázott északkeleti lankáján 1190 lépésnyire kísérhetni. A falazat e tájon 1878-ban felbontatván a kiszedett kövek a nyírsid - czigányi - zilahi útvonalhoz fedanyagúl használtattak fel; a hegynyakról lefelé Várteleknek irányuló falazat pedig, melynek hosszát nem mértem, már korábban szedett fel a vártelek-zilahi út kövezése alkalmával. A fal nyo-

¹⁾ Tán a római kori erődtvények miatt nevezte a középkor e helyet *porta Meszesinának*. V. ö. *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről*, ford. Szabó Károly. Pest, 1860, 37. l.

mán 1'40—1'60 méternyi széles sáncszerű mélyedés látható, tanúsítva a pár részletecske hián teljesen kiszedett falazat irányát. Maga a fal, melynek egykori magasságát constátálni természetesen nem lehet, 1'40 méter szélességű volt, a miről néhány esetleg felbontatlan maradt helyen tett méréseim győzték meg, s terméskövekből durva poronddal vegyített építőmészszel volt rakva. Arról is meggyőződtem, hogy a falazat nem volt töltésre építve, agger és fossa sem szogte, következképen itt is épen úgy mint Kis-Sebesnél egyszerű fal képezte a limest, a *pogujori* castellum is a kis-sebesihez hasonlóan a limes megtörési szögletének védelmére levén építve.

Az említett kőbánya alatt a falon kívül, attól 123 lépésnyire levő forrásos völgyületecskében 2'25 méter átmérőjű s mintegy hasonló mélységű, téglával csinosan körülrakott körded verem látható, melyben 1878-ban történt fölfedeztetése alkalmával meszet találtak, a minék a verem alján magam is némi nyomára leltem szénnek maradványai mellett. Hasonló módon készített veremre, kétségen kívül a falépítő rómaiak mézervermeire akadt Szikszai Lajos barátom is 1878-ban; valamennyi, számszerint 15, a falon kívül de ahhoz közel feküdt s tartalmuk, a mint arról Szikszai három veremnek felbontatása után meggyőződött, szintén bizonyos mennyiségű méz volt.

A falazat a *pogujori* castellumot úgy látszik tompa szögben övezte, egyik szárnya Vártelek felé húzódván a fontos hegynyereg, a *porta Meszesina* elzárása végett, másik szárnya pedig a limes vonalán keletnek, Bréd felé kanyarodván. A falazat végpontjait talajváltozás miatt határozottan kijelölni nem lehet. Annyi bizonyos, hogy a rómaiak a *pogujori* váracstól kiinduló falat s annak törési szögletén az erős castellumot magát a limes legfontosabb átjárója fedezésére építették, az Egregy-völgy s a Szilágyság vagyis az effectiv római birtok s a *regio trans vallum* közlekedési fő arteriája itt, Porolissum erődei alatt vonúlván el, a mint hogy később is s nemcsak a honfoglalás alkalmával s a középkorban, hanem még az erdélyi fejedelmek idejében is az Erdélyt északnyugatról az anyaországgal összekötött egyetlen útvonal e helyen, Várteleknél

vezetett át a vízvázasztó hegynyakon mint a Meszeshegység viszonylag legalacsonyabb pontján.

Több mint valószínű, hogy a porolissumi limes-átjáró valamely pontján, tán a lejjebb ismertetendő *scola-i* őrhelyen egyszermind *statio portorii, vectigalis* is volt berendezve, hol a határszéli vámot szedték.

A *pogujori* castellumtól délnyugat-nyugati irányban a hegyélen kiegyengetett és poronдозott út nyomai tűnnek fel, mely az őrhelyeket mint gyalogút kötötte össze. Ez út iránya a Vártelek fölötti *Maguricsa* vagy *Calea Zelahului* nevű hegycsúcsig követhető, sőt azon túl is a töltés belső felén, valamint a *pogujori* váracstól kelet felé a hegyélen, mely a nyírsidi és mojrádi erdők mesgyéjét alkotja, s irányát a Bréd fölötti *la padura ca teite* nevű hegygerinczen is jó tova kísérhetni habár e keleti vonalon nem is maradt fenn oly jó állapotban mint a *pogujori* castellumtól Vártelek felé vezető részen; a *Dealu mare* nevű magas hegycsúcs talpánál azonban s innen kezdődőleg kelet felé odább irányát ismét világosan felismerhetni mennyiben azt egyes, meglehetősen kavicsolt részletek jelölik meg, a mi annyival feltünőbb, hogy a közelben kavics nem található.

Töltésnek nyomát a *Pogujortól* keletre nem találtam s szintén Vártelek felé sem, a vallum aggere voltaképen a *Maguricsán* alól, a Meszes-kapu körül végződvn s azon túl részint csak czövekmű, részint pedig a *Pogujortól* kiinduló falazat képezvén a limest. A falazatot, mely mint mondók a *pogujori* castellumot tompa szögben övezte, kelet felé ismét czövekmű váltotta fel, melynek vonala, vagyis a limes iránya felől a hegyélen a *Dealu mare* felé vonuló limes-menti út tájékoz. Ez út ugyanis teljes hitelű kalaúzaim állítása szerint az utóbb nevezett hegytől a Bréd községe fölött fekvő s annak határához tartozó *la monastire* = *a monostornál* nevű hegycsúcsra vezet, hol állítólag szintén egy propugnaculum nyomai lennének láthatók, melyet azonban a mellékelt térképen csak pontozott jellel tüntettem fel. A *Monastire* vagy *Vurvu talosului* nevű hegytetőn túl a vallum, mint állítják, ismét előtűnik s a Csigliény községe fölött emelkedő *Vurvu Csiglonului* nevű magas hegycsúcsnak irányúl, majd az Egregy-völgy

torkolatánál a szorost a Kászonyi-féle borzovai malom mellett átszelvén az örmezei tetőn Tihó felé húzódik s az ottani castrum stativummal szemben az Almás-völgy torkolatánál végződik. Vonalát a *Dealu mare*től Tihóig nem járhatván be, szükséges lesz e csekély hiányt később pótolni nem a limes irányának meghatározása tekintetéből, mivel az kétség alá nem jöhet, hanem a végett, hogy a limes e szakaszán feküdt propugnaculumok számát és holfekvését pontosan kitudni és feltüntetni lehessen.

A *limes Dacicus* Kis-Sebestől Tihóig terjedő felső részének irányát autopsia és teljes hitelt érdemlő adatok alapján az előadottakban kijelölvé, végezetül szükséges megemlítenem, hogy a vallum hossza egyenes irányban mintegy 55 kilométer, a kanyarulatok, hágások és lejtések hosszúságát pedig valóságos hosszúságát bizvást 65 kilométerre tehetni, melyből összesen mintegy 19670 lépésnyit vagyis mintegy 16 kilométernyit jártam be és vizsgáltam meg.

f) Porolissumnak a limessel összefüggő erődítvényei.

Északnyugati Dácia e jelentékeny municipiuma topographiai tüzetes ismertetését más alkalomra hagyván¹⁾, e helyütt legyen elég csak annyit említenem, hogy a terjedelmes castrum stativum a *Pomet*-tetőt koronázta. Magasan kiemelkedő substructioninak délkeleti szögletén a külfalon belül, *beserikuca* = *templomcskának* nevezett magaslaton, egy a castrum valóságos acropolisát képezett *specula* romjai tűnnek fel, honnan mint a *Pomet* legmagasabb pontjáról elragadó kilátás nyílik a *Vurvu Csiglenuluitól* a *Meszes* egész hosszú láncolatán át a kalotaszegi *Vleggyászáig*, e két hegység festői körvonalú s összeolvadó láncolata óriási félkörben övezvén a királyi fekvésű *Pometet* és *Magurát*.

¹⁾ Porolissum emlékeit röviden *Adalék északnyugati Dacia föld-és helyiratához* című közleményemben 15—20, 32. l. ismerttettem, a későbbi feliratokokat pedig *Arch-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 88—89. l., 6—7. sz. és u. o. IV. k. (1880) 4—5. sz.

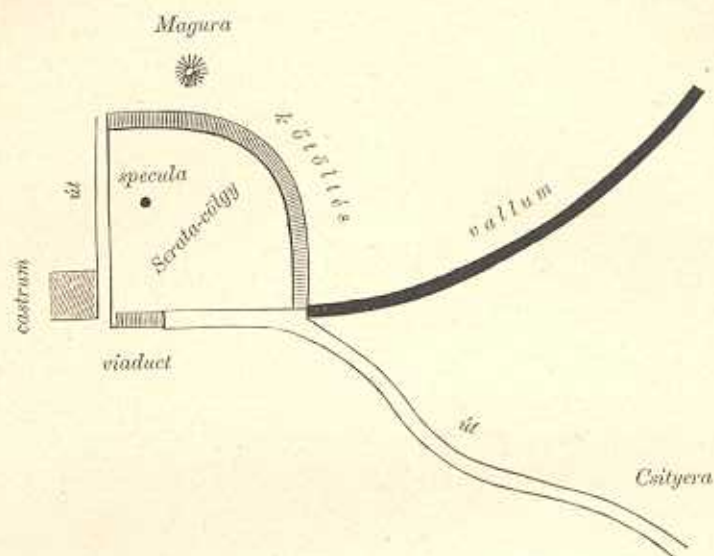
A castrum alatt keletre egy roppant mélységű völgykebel tátong, mely a *Magurát* a *Serata* völgyétől választja el. Az utóbb említett hegyet a *Pomettel* illetőleg a castrummal hegynek köti össze, melyen egy a castrum délkeleti szögletétől kiinduló, kettős falazat közé fogott töltés nyomai láthatók. E töltésen, voltaképen viaducton át az egykori út a *Csityera* nevű hegynek, illetőleg az annak lejtőségén levő szálas erdőn keresztül lefelé Zsákfalvának s onnan az Egregy-völgyére, a romlott castrum stativumnak vezetett s nyomai úgy a *Csityera* hegyoldal menedékes lejtőjén, valamint a Zsákfalva felső végén levő házak körül s a helységen alól az Egregy-völgy felé több helyt világosan felismerhetők.

Az állótábor délkeleti szögletétől kiinduló s keletnek irányuló út ama pontja körül, hol az a *Csityera* felé kanyarodik, egy 3 méter szélességű, 0'50—2 méter magasságú költetés, mely terméskövekből építőmész nélkül van rakva, vonul odább keletnek s majd a hegynyakról északnak le a *Serata* imént említett mély völgyületébe kanyarodva s azt átmetszve a *Magura* alatt fekvő ama hegygerinczre hatol fel, mely a *Magurát* a *Pomettől* illetőleg a castrumtól elválasztja. E költetés tehát félkörben zárja körül a *Serata-völgyet*, a mely megerősített mély völgykebel valószínűleg a lakosság menhelyét képezte veszedelem idején.

A castrum keleti külfala alatt szürke augit-andesit¹⁾ kőlapokkal rakott út vonul el a *Serata-völgy* fölött a tájig, hol a kőakás túlsó végével a *Pometre* kerül. Ez út alatt, illetőleg a *seratai* völgyfőn kimagasló dombocskán, mely az egész völgyületet dominálja s az úttal egy hegynyakoeska által függ össze, egy kisded épület, valószínűleg a *seratai* menhely fölött közvetlenül örködött *specula* nyomait tüntetik fel az ott lehelő kő-, téglá- s cserépedény-töredékek. A *Serata*t övező félkörű falöv (falnak mondjuk, mivel az imént ismertetett kőrakást csakugyan annak nevezhetni) nyugati zárlatát tehát a castrum-alji út képezte, maga a castrum pedig annak védelmi alapját.

¹⁾ A *Magurát* e kőzet alkotja, s a porolissumi összes építkezések számára e sziklahegy szolgáltatva a szükséges építési anyagot.

Porolissum külerődi tvényeinek ez első övezetét a következő ábra tünteti fel.

6. ábra.

A falazat ama pontja, honnan a *Serata*t övező belső védelmi gyűrű illetőleg kőtöltés a hegynyakról le a *Serata-völgyre* ereszkedik, a castrum délkeleti szögletétől mintegy 600 lépésnyire van. E ponttól már nem kő- hanem földtöltés vonúl a mojrádi *Serata* és a brédi *Peste vale* nevű erdőrészek között levő *La fundu luncsilor* nevű hegygerinczen kelet felé s mintegy 600 lépésre¹⁾ a hegynyakról délkeletnek lefelé kanyarodik. A kanyarodás által képzett tompa szögletben egy 34 lépés területű körded propugnaculum mintegy 2 méter magasságú behantosodott substructiói — a mellékelt térképen 1. szám — láthatók. Az ideig vezető s innen keletnek tova vonuló agger külső oldalmagassága 5·50—6, a belsőé pedig 3·50—4 méter; a töltés alapja átlag 10, koronája pedig 2·80—3·50 méter széles. Fossa mint látszik nem szegte az aggert,

¹⁾ Egészen pontosan sem ezt, sem pedig az imént említett távolságot a sűrű erdőszéleken nem voltam képes mérni.

mennyiben a helyfekvés arra nem igen adott elegendő tért. E propugnaculumtól 656 lépésnyire a töltés délkelet-keletnek irányul s majd 734 lépésre északnak törik meg, folyton a hegynyakon szálal erdőben haladva, hol vonala kiváló szépen domborodik ki. Innen 400 lépésre újból keletnek kanyarodik s egy 336 lépés területű körded nagy propugnaculum 1—2¹/₂ méternyire kidomborodó behantosodott substructióiba ütközik (a mellékelt térképen 2. szám). E nagy térfogatú őrtoronytól a töltés egyenesen északnak törik meg s a hegynyakon lefelé tartván 951 lépés távolra egy 12 lépés átmérőjű körded őrtorony 2—3 méternyire kidomborodó behantosodott substructióra — a mellékelt térképen 3. szám — fekszik, hol vissza kelet felé kanyarodik, vonalát azonban az erdő sűrűsége miatt csak 51 lépésnyire követhettem ez őrtoronyon túl. Az agger különben mint kalaúzaim mondák a hegynyakon folyton lefelé haladva Bréd irányában a völgynek tart s itt egy a nevezett községgel délre szemben fekvő *Dimbu horinkarului* nevű határrész kaszálóján látható négyszögű épület kidomborodó terjedelmes substructióinál, melyet a nép jellemzően *scola* — *iskolának* nevez, végződik. A *scola* e szerint a Porolissumot fedezett második erődítési övnek a brédi völgyet, illetőleg a limes legfontosabb átjáróját védelmező olyszerű *statioja* volt mint a kis-sebesi, lévén egyszersmind *statio portorii* is. Mondják továbbá, hogy a töltés nyomait e stacion túl is fellelhetni, illetőleg hogy az a brédi völgyet átmetszve a Bréd fölötti hegyélre hatolna fel, vagyis a nyírsid—csiglényi limes-szakasz vonalába ütköznék. Vizsgálataimat azonban e pontra nem terjeszthetvén ki, a mellékelt térképen az aggert a 3. számú őrtoronytól a *scoldig* s onnan a limesig csak pontozott vonallal tüntettem fel.

Porolissum külerőditvényei e bejárt és vizsgált második övének, illetőleg az azt képezett aggernak hossza mintegy 3392 lépés.

Szükszai Lajos barátom azt állítja, hogy a castrumból Zsákfalva felé vezető római úton felül a *Csityera* élén szintén egy töltés vonúlna fel a *Csityera* tetőnek s onnan a hegygerinczen alá ereszkedve a *Luncs* nevű völgynek irányúlna, mely töltés némely helyen, főleg a hegygerincz nyergességein,

kő falazat közé lenne fogva viaductszerűleg, és hogy e töltés mellett több körded erőd substructiói lennének láthatók. E töltés a völgyet, mint mondja, ott metszené át, hol a *Luncs* és a *Lánka* völgyei egyesülnek s innen a *Luncs* verőfényes oldalának irányúlva egy több holdnyi térfogatú szintén töltéssel körített táborhely (?) mellett fel a hegyélnék tartva s azt átszelve vonúlna le a bród-karikai völgyre, melyet szintén átmetszve Karika községe felé tartana s onnan fel a *Vörvü Csiglienuinak* húzódnék s mint harmadik külerődítvényi öv fogná át Porolissumot illetőleg a limes főátjáróját. E külső övet, mennyiben nem vizsgálhattam meg, a mellékelt térképen szintén csak pontozott vonalakkal tüntettem fel.

Porolissum erődítvényeinek pontos vizsgálata 1879-ben nem képezvén célomat, meg kellett elégednem a fennebb előadottak constataálásával, avval t. i., hogy a *limes Dacicus* északnyugati szögletén illetőleg fő átjárójánál levő s fekvésénél fogva különben is fölötte rös hadállomást, Porolissumot több, valószínűleg három erődítvényi öv körítette, azok összessége e helyet a limesvédelem valóságos sarkpontjává tevén. Ez erődítvényeknek jelenleg inkább csak vázát kívántam megjelölni semmint azok tüzetesebb leírását adni, a mely célból Porolissum összes védműveit, azok irányát, egymással s a limessel való összefüggését, structuráját stb. részletesen szükséges megvizsgálni. E bizonynyal több időt igénylő munkát alkalom adtával megkísérteni s annak alapján Porolissum topographiáját összeállítani dis. voluntibus nem késendek.

Befejezésül lássuk még Porolissum egy érdekes régiségét.

Báró Wesselényi Miklós Zsákfalvához tartozó *lánkai* tanyájától nyugatra jó negyedórai, a *pometi castrum*tól pedig keletre mintegy másfélórai gyaloglásra a *Lánka-völgyet* szegő északi hegylánc verőfényes oldalán a *La facea krecsi* nevű szálás erdőben magas homokkő sziklafal emelkedik, melybe egy 18 méter mélységű, nyugatról 15 méter hosszú, északról 6 méter széles, fedetlen teremszerű nyilat van bevágva; déli, bizonynyal szintén 6 méter szélességgel bírt oldala egészen hiányzik s a keletiből, mely nemkülönben 15 méter hosszú lehetett, csak az északkeleti szögleten áll még fenn egy 2·80 méter hosszúságú falrészlet. A sziklafal függőlegesen van a

megjelölt méretekre igen csinosan le-illetőleg befáragva. A nyugati oldallal magasságának középpontján 1·28 méter magas és 0·80 méter széles ajtóféle négyszögű nyilat egy 2 négyszögméter térfogatú s 1·43 méter magasságú tojásdad, boltozatos üregbe vezet, melynek homorú padolata közepén 11 négyszögcentiméter térfogatú s 26—32 centiméter mélységű lyuk van bevésve ¹⁾.

Nem lehet aziránt kétség, hogy e sajátságos sziklaterem, melybe egykor a keleti oldalon vágott ajtón át lehetett jutni, *mithraeumot* képezett, hol mint bizonynyal akkor is erdőárnyékkolt csendes, titokzatos helyen mutatták be a porolissumi buzgó hívek *Sol invictus Mithras* a keleti napistennek áldozataikat annak rendje és módja szerint, mint a hogy a mysticus cultus sajátságai követelték. A sziklafalban levő üreg bizonynyal az istenség szobrát vagy a rá vonatkozó szokásos ábrázolatot rejtette magában, az a padolaton levő nyilatba csap által illesztetvén be.

A *lánka-völgyi* titokzatos szentély, úgy egész dispositója, valamint különösen a numen ábráját befogadott üregnek, a szentek-szentjének túl magas fekvése miatt az eddig lelt *mithraeumok* legérdekesebbjeinek kétségkívül egyike, minél fogva a szentély talajának feltakarása igen kívánatos, több mint valószínű levén, hogy az ott eszközlendő excavatio nemcsak a szentély berendezése felől világosítana fel, hanem egyszersmind érdekes *mithraicus* emlékeket is hozna napvilágra ²⁾.

¹⁾ Az üreg méreteit Éltető Elek, zilahi m. kir. főmérnök úrnak köszönöm, ki azt évek előtt mérte, a mit magam a szükséges hágesó hiányában nem eszközölhettem.

²⁾ Szabadjon valamit a Porolissum területén talált érmekről is szólnom.

Dobay Antal úr ugyanis, ki a moigrádi *Pometen* lelt római érmekből néhai gróf Andrássy László által összeállított gyűjtemény egy részének tulajdonosa, szíves levén az erdélyi muzeum régiségtára részére általam 31 darab érmet küldeni s magam Zsákfalván még 5 darabot szerevén ugyanazon intézet számára: a *kizárólag* Porolissum területén talált érmek habár rövid, de azért mégis érdekes sorozatát lehet összeállítanom. Az érmek a következők:

g) Tihó-környéki római nyomok.

Mielőtt a vallumról fennebb elmondottakat összegezve annak szerkezetét ismertetném s a *limes Dacicus* e felső részét

a) Köztársaságiak:

1. Appuleia [L. Saturn. — Cohen 40—41, 8.
2. Calpurnia [L. Piso Frugi? — Cohen 69, 6.
3. Julia Caesar]. — Cohen 156, 11.

b) Császáriak:

4. Augustus Caesar Augustus] [Divus Julius. — Cohen I. 52—53, 93.
5. Vespasianus Imp. Caes. Vesp. Aug. p. m.] [Augur tri. pol. — Cohen I. 272, 12.
6. Titus Imp. Titus Caes. Vespasian. Aug. p. m.] [tr. p. IX. Imp. XV. cos. VIII. p. p. — Cohen I. 352, 97.
7. Domitianus Imp. Caes. Domit. Aug. Germ. p. m. tr. p. X.] [Imp. XXI. cos. XV. cens. p. p. p. — Cohen I. 403, 135.
8. Trajanus Imp. Traiano Aug. Ger. Dac. p. m. tr. p. cos. VI. p. p.] [Alim. Ital. S. P. Q. R. optimo principi. — Cohen II. 5, 14.
9. „ Imp. Traiano Aug. Ger. Dac. p. m. tr. p.] [cos. V. p. p. S. P. Q. R. optimo princ. — Cohen II. 8, 33.
10. „ Imp. Traiano Aug. Ger. Dac. p. m. tr. p.] [cos. V. p. p. S. P. Q. R. optimo princ. — Cohen II. 10, 43.
11. „ Imp. Caes. Nerva Traian. Aug. Germ.] [p. m. tr. p. cos. IIII. p. p. — Cohen II. 24, 139.
12. „ Imp. Caes. Ner. Traian. optim. Aug. Ger. Dac. Parthico] [p. m. tr. p. cos. VI. p. p. S. P. Q. R. — Cohen II. 28, 169.
13. „ Imp. Caes. Ner. Traiano optimo Aug. Ger. Dac.] [p. m. tr. p. cos. VI. p. p. S. P. Q. R. — Cohen II. 29, 173.
14. „ Imp. Traiano Aug. Ger. Dac. p. m. tr. p. cos. V. p. p.] [S. P. Q. R. optimo principi. — Cohen II. 37, 224.
15. Hadrianus Hadrianus Aug. cos. III. p. p.] [Fortuna Aug. — Cohen II. 128, 237.
16. Antoninus Pius Divus Antoninus] [Consecratio. — Cohen II. 286, 45.
17. Faustina I. Diva Faustina] [Ceres. — Cohen II. 428, 57.
18. „ Diva Faustina] [Vesta. — Cohen II. 434, 114.
19. M. Aurelius M. Antoninus Aug. tr. p. XXIX.] [Imp. VII. cos. III. — Cohen II. 470, 120.
20. Faustina II. Faustina Augusta] [Lactitia S. C. — Cohen II. 598, 188? Semis.
21. Lucilla (Lucii Veri) Lucillae Aug. Antonini Aug. f.] [Pieta. — Cohen III. 41, 18.

a caledoniai, britanniai és germaniai limessel viszonyítanám, szükségesnek vélem még a vallum végpontja, a tihói castrum körül előforduló római nyomokat is röviden ismertetni.

22. Sept. Severus L. Sept. Sev. Aug. Imp. XI. Part. max.] [Iovi propugnatori. — Cohen III. 251, 149, ¶
23. Julia Domna Julia Augusta] [Iuno. — Cohen III. 337, 44.
24. „ Julia Augusta] [Sacculi felicitas. — Cohen III. 342, 93.
25. „ Julia Augusta] [Venus victric. — Cohen III. 344, 114.
26. Caracalla Antoninus pius fel. Aug.] [Concordia milit. — Cohen III. 363, 18.
27. „ Antoninus pius Aug. Brit.] [p. m. tr. p. XV. cos. III. p. p. — Cohen III. 380, 139.
28. „ Antoninus pius Aug. Germ.] [p. m. tr. p. XVIII. cos. IIII. p. p. — Cohen III. 386, 179.
29. Geta P. Sept. Geta pius Aug. Brit.] [Liberalitas Aug. V. — Cohen III. 461—462, 34.
30. „ ? — Pelliculatus.
31. Sev. Alexander Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.] [p. m. tr. p. V. cos. II. p. p. — Cohen IV. 18, 129.
32. „ Imp. Sev. Alexand. Aug.] [Virtus Aug. — Cohen IV. 29, 216.
33. Gordianus Pius Imp. Gordianus pius fel. Aug.] [Iovi stator. — Cohen IV. 130, 47. Antoninianus.
34. „ Imp. Gordianus pius fel. Aug.] [p. m. tr. p. III. cos. p. p. — Cohen IV. 136, 97.
35. Philippus I. Imp. M. Iul. Philippus Aug.] [Adventus Augg. — Cohen IV. 175—176, 6. Antoninianus.

Végül 36. Egy M. Antonius-féle majdnem a felismerhetetlenségig kopott legio-denár.

E sorozat 35-ik darabja mindennél világosabban tanúsítja, hogy Porolissumot a rómaiak Philippus pater korában még birtokukban tartották, mennyiben e császárnak a Kr. u. 244. évben vert antoninianusa a leletben előfordul.

Hogy a hitelesen összeállított éremsorozatok mily fontos adatokat szolgáltatnak nemesak egyes római telephelyek de maguk az illető provinciák történetéhez is, tán szükségfölötti említenem. Így, hogy egyebet ne említsék, Philippus ez egyetlen érme is megtanítana, ha más adatokból nem is tudnók, hogy Daciának Philippus utódai közül is néhányan még urai voltak; e porolissumi érem ugyanis oly kopott, hogy annak Philippus után még *évekig* kellett forgalomban lennie. Nagyon is igazán van tehát Mommsennek, midőn az egyes római települések körül lelt érmek szorgos megfigyelését s azok sorozata minél pontosabb összeállításának szükséges voltát hangsúlyozza. L. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k., 161. l.

A tihói castrum¹⁾ és a község közt fekvő szőlőhegy tetején a Tihón mint haszonbérelő hosszasan tartózkodott Holtzer Ignác csáki-gorbói postamester úr értesítése szerint néhány év előtt egy körded idomú római épület substructióira akadtak; a falazat termésköböl durva poronddal vegyített építőmészszel volt rakva; a romok közt nagyobb mennyiségű téglát is leltek.

A castrumnál magasabban fekvő ez épület valószínűleg *specula* volt, mely délről az Almás-, keletről a Gorbó-, nyugatról az Egregy- s északról a Szamos-völgyet tartotta szemügyre s egyrészt az Almás-völgy torkolatáig nyúlt s a specularával nyugatra szemben levő örmezei hegyélen végződött limesen létezhetett propugnaculummal (mondják, hogy nyomai láthatók is) állt jelzési összeköttetésben, másrészt pedig a tihói castrumon illetőleg a Gorbó-völgy torkolatán felül, Szurdoknál összekötülő Szamos-völgyet, a természetes limes kezdetét tartotta felügyelet alatt.

A tihói álló-tábor tehát specularájával együtt a természetes limes, a Szamos-völgy tihó—alsó-kosályi szorulatának s a Tihó körül arra torkolló Gorbó-, Almás- és Egregy-völgyének kulcsát képezte. Jobb helyet alig is választhattak volna a rómaiak e fontos hadállomásuk számára mint a kiseded fűsikot, melyen a castrum romjai terülnek el; e pont ugyanis teljesen dominálja a Szamos ékszerű beszögellésének egész vidékét s e helyzeténél fogva épen alkalmas volt arra, hogy a limest s Dácia három fontos aditusát védje.

A tihói castrumtól²⁾ mintegy 11¹/₂ kilométernyire a Gorbó-völgyén fekvő Csáki-Gorbó községe közepén a völgyből egy majdnem önálló domb emelkedik ki, melyen a báró Jósika-féle egykor erődített kastély terül el számos melléképületével

¹⁾ Ismertettem: *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyjiratához* című közleményemben 20. l., az 1879-ben a castrum romjai közt lelt bélyeges-tégla feliratát pedig: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 113—114. l., 12. sz. l. még: *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 107. l. IV. és 838, 1633. 4, 6248. sz.

²⁾ A rómaiak e tanyáját Jósika Miklós *Mercur Vid* című beszélyében Gyeló váranak nevezi s a gyönyörű tájnak, mely szurdoki tusculanuma előtt terül el költői leírását adja.

együtt. A szépen fekvő s érdekes kastély¹⁾ alatt, a domb keleti lejtőségén a csűrök felé vezető út balján, épen az uradalmi haszonbérelői-lak mellett egy római fürdő substructióit lelték meg 1878 tavaszán, midőn a nevezett lak előtt a talajt leegyengették. A romok közül különféle nagyságú téglák, cylindrikus alakú boltozat-csövek, lábas suspensura-téglák, melegvezető csövek, fedélcserépek s cserépedények és azok töredékeinek egész halmaza került napfényre. Magam 1879-ben ez épület falának egy 470 méter hosszúságú részletét láttam és vizsgáltam a boltozat-csövek előfordulása következtében constatálván, hogy az épület fürdő volt, melynek suspensurája néhány, téglából készült oszlopát részben megtaláltam; a romok fölfedezése alkalmával azonban az oszlopok egész sorát lelték meg, melyeken a suspensurát képező lábas-téglák még rajta feküdtek. A részben téglából, jobbadán azonban termésköböl készült falazat, melynek mint látszik nagyobb részét a kastélytól levezető említett út fedi, tégladarabkákkal vegyes építőmészszel (cementtel) volt rakva.

Valószínű, legalább a fürdő erre mutat, hogy a dombon kisebb castrum vagy valamely más erődítmény állt, mely a Gorbó-völgy s az azon fel Pánczéleseh vagy hihetőbben Vajdaháza—Drág felé vezethetett közlekedési vonal fölött örködött. Ez őrhely alapfala hihetőleg a kastély és melléképületei fődik.

Rakott út e vidéket Napocával úgy látszik nem kötötte össze, nyomait legalább ez ideig még nem lelték meg a csáki-gorbó—kolozsvári vonalon; a tihói, csáki-gorbói és a drági települések azonban ha mást nem is, de vicinalis utat szükségkép követeltek, s az bizonynyal nem is hiányzott.

Rusz Juon csáki-gorbói lakósnak a Paptelke felé vezető völgyön, *Intre veii* = *az árkok közt* nevű dülőben a *Doszu macskásdulai* alatt a patak balpartján levő földjén 1874-ben egy ara votiva tűz által nagyon megviselt töredékét lelték²⁾. A lelhely körül településnek mi nyomát sem lelhetni, az ara votiva tehát a határon egymagában állhatott.

¹⁾ Az idősebb Wesselényi Miklós által gróf Haller János ellen elkövetett major-potentia színtere.

²⁾ Feliratát ismertettem: *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 89—90. l., 8. sz.

1877 tavaszán Turián Gyorgye csáki-gorbói lakos, az imént említett *Doszu macskásului* nevű hegyoldal délnyugat felé néző lejtőségén fekvő szántóján, kukoriczakapálás közben egy cserépedényre talált, mely nagymennyiségű római ezüst-érmét tartalmazott. Mint rendszeren történni szokott, e leletnek is fájdalom csak egy része jutott illetékes kezekbe, a többi elpárolgott jószóért, italért. Három becsületes embertől 27 darabot, a leletnek mint mondják csekélyke részét, tudtam az erdélyi muzeum régiségtára számára összehozni¹⁾.

¹⁾ Soroztuk a következő:

1. *Vespasianus Imp. Caesar Vespasianus Aug.] Augur pon. max.* — Cohen I. 272, 11.
2. „ *Imp. Caes. Vesp. Aug. p. m. cos. IIII.] [Vesta.* — Cohen I. 294, 216.
3. „ egy kopottsága miatt meghatározhatatlan denárja.
4. *Titus T. Caesar Imp. Vespasianus] [tr. pot. VIII. cos. VII.* — Cohen I. 354, 114.
5. *L. Aelius L. Aelius Caesar] [tr. pot. cos. II.* — Cohen II. 269 — 270, 22.
6. *Antoninus Pius Antoninus Aug. Pius p. p. Imp. II.] [tr. pot. XX. cos. IIII.* — Cohen II. 329, 330.
7. *Faustina I. Diva Faustina] [Aeternitas.* — Cohen II. 424, 14.
8. „ *Diva Faustina] [Augusta.* — Cohen 425 — 426, 31.
9. *Commodus M. Comm. Ant. p. fel. Aug. Brit. p. p.] [Apol. monet. p. m. tr. p. XV. cos. VI.* — Cohen III. 54, 7.
10. „ *M. Comm. Ant. p. fel. Aug. Brit.] [Auct. pict. p. m. tr. p. XII. Imp. VIII. cos. V. p. p.* — Cohen III. 54, 12.
11. „ *M. Comm. Ant. p. fel. Aug. Brit. p. p.] [Conc. Com. p. m. tr. p. XVI. cos. VI.* — Cohen III. 55, 15.
12. „ *M. Commodus Anton. Aug. pius] [p. m. tr. p. VIIII. Imp. VI. cos. IIII. p. p.* — Cohen III. 72, 137.
13. „ *M. Comm. Ant. p. fel. Aug. Brit.] [p. m. tr. p. XI. Imp. VII. cos. V. p. p.* — Cohen III. 76, 172.
14. „ *L. Ael. Aurel. Comm. Aug. p. fel.] [p. m. tr. p. XVII. Imp. VIII. cos. VI. p. p.* — Cohen III. 81, 199.
15. „ *M. Comm. Ant. p. fel. Aug. Brit.] [Saec. fel. p. m. tr. p. XI. Imp. VII. cos. V. p. p.* — Cohen 85, 225.
16. *Clodius Albinus D. Clod. Sept. Albin. Caes.] [Felicitas cos. II.* — Cohen III. 223, 9.
17. *Sept. Severus Severus pius Aug.] [Indulgentia Augg. in Carth.* — Cohen III. 249, 131. Két példány.
18. „ *Severus Aug. Part. max.] [p. m. tr. p. VIII. cos. II. p. p.* — Cohen 266, 280.

Nem fölösleges még megemlítenem, hogy a Paptelkétől délkeletre fekvő Kalocsa község határán rómaikori barbár tanya romjait leltem meg 1879-ben. E tanyát s a közvetlen közelében talált római köztársasági-érmeket, valamint amaz érdekes bronzeszközöket, melyeket Csáki-Gorbó határán a *La rujen* nevű dűlőben szintén 1877-ben leltek, másutt fogom ismertetni.

Lássuk immár a rómaiak három nevezetes határvonalát, a *britanniai, caledoniai és germaniai* vallumokat, melyekkel a kis-sebes-tíhói vallumot a közös jelleg s ennek alapján e védmű rómaiságának kimutatása végett össze kell hasonlítanunk.

1. *Hadrianus britanniai valluma*, az úgynevezett *Picts Wall* vagyis a *limes Britannicus*, mely Angliát északi felső végén az Atlanti-Oceántól az Északi-tengerig metszi át keleten Wallsendnél a Tyne torkolatánál kezdődve s nyugaton Bownessnél végződve, mintegy 73500 angol lépésre árokkal, földtöltéssel, kőfállal, őrtornyokkal s álló-táborokkal volt megerősítve. Az árokkal szegett földhányás vagy töltés, az úgynevezett *vallum*, mely az egész határvédelmi vonalnak nevet adott, a limes Britannicust déloldaltól tehát befelé védelmezte; az azon túl bizonyos távra északra eső kőfal mintegy ezer-ezer lépésnyi közökben fekvő apróbb castellumokkal és bástyákkal volt felszerelve; e fal és az árokszegte töltés vagyis a kettős limes-vonal között végül castrumok vagy

19. *Julia Domna Iulia Augusta] [Iuno regina.* — Cohen III. 337, 50.
20. *Caracalla Antoninus pius Aug.] [Part. max. pont. tr. p. IIII.* — Cohen III. 377, 116.
21. „ *Antoninus pius Aug. Germ.] [p. m. tr. p. XVI. cos. IIII. p. p.* — Cohen III. 380, 143.
22. „ *Antoninus pius Aug. Brit.] [Providentiae deorum.* — Cohen III. 401, 302.
23. „ *M. Aur. Anton. Caes. pontif.] [Securitas perpetua.* — Cohen III. 403, 316.
24. *Geta P. Septimius Geta Caes.] [pontif. cos. II.* — Cohen III. 464 — 465, 58.
25. *Elagabalus Imp. Antoninus Aug.] [Laetitia publ.* — Cohen III. 520, 43.
26. Egy M. Antonius-féle nagyon kopott legió-denár.

statiók állottak és pedig többnyire a falhoz közelebb, s e tábor-állomásokat hadút kötötte össze.

A földtöltés (az *agger*) úgy volt szerkesztve, hogy egy, mintegy 30 angol láb széles és 10 láb mély árkot (*fossa*) mindkét felől töltés, még pedig észak felől egyes, dél felől pedig kettős töltés szegélyezett mintegy 24—24 lábnyi távolságra az ároktól; az északi töltés 6—7 lábnyi magas, a déli valamivel törpebb. A töltés földből készült ugyan, de közberakott egyenetlen mivű úgynevezett *opus incertum* falazattal volt egyszersmind megszilárdítva, mely falazat később az illető környékek lakóainak építési anyagot szolgáltatott. Az észak felé eső faltól a töltés nem állt mindenütt egyenlő távolságra, hanem a terület természetéhez képest a távolság 180—220 lábíg váltakozik, a két tenger közt elvonuló limes mintegy feleútján meg épen több mint 500 lépésnyi köz van a fal és töltés között minthogy a fal a bércek tetején vonul el, a töltés pedig a lapályon húzódik. Mindkét végen a köfal mintegy 3000 lépéssel hosszabb mint maga a töltés.

A köfal (a *murus*) vastagsága a csaknem mindenütt tisztán kivethető alapfalak tanúsítása szerint mintegy 6 sőt 7¹/₂ angol lábnyi; néhány meglehetősen hosszú szakaszokon a mostani út ez alapfalakra épült. Magassága Carvorannál (*Magnae*) a XVI. században 15 lábnyi s vastagsága 9 lábnyi volt, a Housesteadsnál (*Borcovicium*) jelenleg is látható részlet magassága 8—10 lábnyi. A bástyák és erődök önkéntérthetőleg a falnál általában magasabbak voltak. A fal északi külszíne síma és egyenetlen, nem úgy a déli, és innen ered a fal különböző vastagsága némely helyeken. A kövek az északi oldalon mind faragottak és csaknem egyenlő méretűek, t. i. 20 hüvelyk hosszúak, 8 hüvelyk magasak s 10 hüvelyk szélesek és hosszukkal vannak a falba rakva; a déli faloldalon a kövek valamivel kisebbek, nem is oly egyformák. Az építőmész, melylyel a fal rakatott, fölötte szilárd. A fal belső része egyenetlen műből (*opus incertum*) állt.

A fennmaradt nyomok tanúsítása s a távolsági méretek szerint 320-ra tehető bástyákból (*turris*) a XVIII. század elején már csak 3 állott fenn részben, most csaknem valamennyi el van pusztulva. Úgy látszik mind négyszögűek voltak

10—10 lábnyi oldalhosszal. A kapuk természetesen a déli oldalon álltak; a belművezet valószínűleg fából készült.

A fal vonalán, abba építve kisebb erődök, *castrumok* vagy *propugnaculumok* is feküdtek mintegy 1000—1000 lépésnyire egymástól (a hol t. i. a helyfekvés nem állotta útjokat, az erődök közti méretek ugyanis nem mindenütt ugyanazok), miért az angol régészek találóan mértföld'erődöknek nevezték el e castellumokat. A murus vonalán a vallum egész, 73500 lépésnyi hosszának megfelelően mintegy 80 ily erőd állt. Ezek 60—60 lábnyi oldalhosszal bíró s szögleteiken lekerekített őrházak voltak, melyek falszíne rendszeren ugyanaz volt mint a falé, néhány azonban a falvonalból kissé előszökelltek. Ásatások azt bizonyíták, hogy ez őrházaknak két kapuja volt, egy a déli s egy az északi oldalon; a belterületen valószínűleg épületek álltak, de ezekből csaknem semmit sem leltek meg, hihetőleg ezek is fából voltak készítve. A fal előtt délről árok vonult el, a mely némely helyen még ma is mintegy 30 láb széles és 9 láb mély.

A fal és a töltés között feküdtek a hadállomások (*castrum staticumok* vagy *statiók*), melyeket talán már kezdettől fogva *praetenturáknak* neveztek, a mire egy Borcovicium romjai közt lelt emlékkő felirata látszik mutatni. E castrumok mintegy 4000 lépésnyi távolságra álltak egymástól, csakhogy elhelyezésüket még inkább mint az úgynevezett mértföld'erődökét a hely alkalmas volta szabályozta, a miért a castrumok közti távolság sem egészen egyenlő. A legújabb vizsgálatok kiderítették, hogy Hadrianus valluma mentén 17 ily castrum létezett. Mint az álló-táborok általán, úgy ezek is négyszögűek voltak, mintegy 5 lábnyi vastag külfallal s azonkívül töltéssel és árokkal körül fogva; valamennyinek négy kapuja volt. Tér fogatuk különböző, a legnagyobb mintegy 6, a legkisebb pedig 3 angol acre.

Hadrianus vallumának, mely a hozzá hasonló eddiglen ismeretes védművek közt tán a legelső helyen áll, egész erődítési terve azt mutatja, hogy az nem csupa fallal erősített limes-, hanem egy óriási, apróbbak összekapcsolásából alkotott s minden oldalról védett tábor gyanánt és nem csak a végre készítettett, hogy a barbárok berontásait a provinciába akadá-

lyozza, hanem hogy a Britanniában magában lakott harcziar népeket, különösen a brigantokat féken tartsa — a mire a délololdali töltés mutat —, és hogy az imperium határait a szükséghez képest bizton tovább is lehessen észak felé terjeszteni, a mint ezt a castellumok vagy propugnaculumok északra nyíló kapui bizonyítják ¹⁾.

2. *Antoninus Pius caledoniai valluma*, az úgynevezett *Graham's Dyke* vagyis a *limes Caledonicus* Skócia legkeskenyebb részét a Clota és Bodotria tengeröblök közt, a Glasgow fölött fekvő West Kilpatricktól az Edinburgh fölötti Carridenig, mintegy 30000 angol lépésnyi hosszban metszette át. Hadrianus a brigantokat főleg imént ismertetett valluma kiépítése után teljesen megszabolásván, utódja érkezettnek látta az időt arra, hogy az imperium határait észak felé kijebb tolja, így létesült e második határtöltés Britanniában. Antoninus Pius vallumát árok s azt szegő töltés, mely castellumokkal és tornyokkal volt megrakva, továbbá hadúttal összekötött castrumok képezték.

Az árok mintegy 40 angol lábnyi széles és 20 lábnyi mély, az ezt délről közvetlenül szegő töltés pedig, melyen castellumok és tornyok álltak, mintegy 20 lábnyi magas s alapja mintegy 24 lábnyi széles volt és földből s kőből, néhány pedig hol a helyfekvés igényelte majdnem egészen kőből készült; végül az aggerrel egyenközűleg, attól délfelé bizonyos távolságra mintegy 20 láb szélességű rakott út vonult el, mely a vallum vonalán állott 10 castrum stativumot kötötte össze ²⁾.

3. A *limes Germanicus* az Északi-tengertől Kölnig voltaképen csak a Rajna, illetőleg a mentén fekvő castrum stativumok képezték; e város táján azonban a Rajna jobbpartjától a Lahn folyónak illetőleg a Taunus-hegynek, majd ennek hosszában a Wetteraun át Aschaffenburgnak illetőleg a Majnának vallum vonult, a limest e városon túl Miltenberg tájáig a Majna képezvén; Miltenbergtől a limes egyenes déli irányban a Jaxton és Kocheren át Lorchnak húzódott; e városnál

¹⁾ *Hübner*, *Inscriptiones Britanniae Latinae I. Corpus Inscriptionum Latinarum VII. k., 99—104. l.*

²⁾ *U. o. 191—194. l.*

a vallum keleti irányt vesz s a Remsthal hosszában haladva Aalen és Ellwangen közt Gunzenhausennek s innen délkeletre kanyarodva Weissenburg és Altmansteinon át a Dunának irányul s Kelheim és Weltenburg táján, hol egy részletét magam is láttam és vizsgáltam, végződik. A közönségesen *vallum Hadriani* néven ismeretes *limes Germanicus*, melyet már Domitianus kezdett volt építtetni s Hadrianus csak folytatott és erősebbé tett, s melynek egyes szakaszait a gyakori határszéli harcok következtében a germanok többször lerontották s a rómaiak viszont újra meg újra felépítették a régi vonalon vagy belül vagy kívül, részben árok által szegett föld-, részben pedig úttöltés, majd kőfal, vagy végül zárt védművek láncolata képezte.

Így például a Hohenstaufen és a Majna közti vallum árokkal szegett földtöltés. Az agger magassága 13, alapjának szélessége 40—50, koronájáé pedig 4—6 láb; a fossa szélessége fölül 15—20, alul 4—5, mélysége pedig 5—6 lábnyi. A töltés vonalába vagy szorosán a mellé s lehetőleg domináló pontokra, rendszeren azonban 500—500 lépésnyi távolságra épített őrházak négyszögűek voltak, behantosodott substructióik azonban körded idomot tüntetnek fel. E kőből építőmészszel rakott őrházak belvilága átlag 9 lábnyi, a falazat vastagsága pedig 2 láb 5 hüvelyk; bejáratuk a töltés felé esett. Hadászatiilag fontosabb pontokon e propugnaculumok nagyobb térfogatúak s erősebben voltak építve. Az egymástól 3—4 óra járásnyira fekvő álló-táborok az aggertől jobbadán bizonyos távolra voltak elhelyezve s a vallummal egyenközűleg vonuló rakott hadút kötötte e castrumokat össze; az őrk számára továbbá közvetlenül a vallum mellett vagy épen magán az aggeren gyalogút vezetett. Jelentékenyebb stratégiai pontokon pedig a vallum vonalán belül sőt kívül is egyes külön erődök voltak kisebb-nagyobb távolságra elhelyezve.

A Duna balpartján Kelheim fölött Stausacker és Hienheim közt Bajorországból kiinduló s Mönchsrothnál a württembergi határon végződő vallumot, az úgynevezett *Teufelsmauert* körakás képezte, melynek magassága mintegy 3—4, alapjának szélessége 10 láb, koronájáé pedig 1—2 láb s alakja prisma-tikus. E körakást falnak nevezhetni habár a kövek alap-

vetés nélkül pusztán csak a földszíneire vannak rakva s a változás nélkül alkalmazott termésköveket sem foglalja össze építőmész. A különböző magasságú s behatosodott kőrákás egy része ma is látható irányát, ámbar maga a kőrákás egyes szakaszokon teljesen fel is van bontva, egy részét pedig a rajta haladó utak ellapították, az egész vonalon felismerhetni. A kőrákással egyenközűleg, attól mintegy 17 lépésnyire csekély mélységű árok, mely csak néhány mélyed be jobban, fut végig; ez árok az egykori czővekművezet irányát jelöli s a palissade elrothadásából származott. A helyfekvés szerint egymáshoz közelebb vagy távolabb, rendszeren azonban 800—1000 lépésnyire részint 50—58 lépés kerületű körded, részint pedig 25—40 lábnyi oldalhosszal bíró négyszögű s terméskövekből építőmészszel rakott propugnaculumok álltak a kőrákás vonalán. Kidomborodó behatosodott substructióik csekély magassága s a beltér behorpadása azt látszik tanúsítani, hogy ez őrtornyoknak csak egy része, az alapfalazat volt kőből építve, felső részük ellenben faszervezetből állt. E propugnaculumok romjain kívül helyenként nagyobb kerületű substructiók, s az azoktól körülfogott tér közepén egyes domborulatok láthatók azt tanúsítva, hogy a limes-vonalon helylyel-közszel külfallal kerített kisebb erődök vagy váracsok (*castellumok*) is álltak; az 50—75 lépés kerületű számos mély gödör pedig a limes-őrség sátorhelyeit (*tentorium*) jelöli meg. A kötöltés mellett közvetlenül nem vezetett rakott hadút, ez csak a töltéssel egyenközűleg, attól bizonyos távolra elhelyezett álló-táborokat kötötte egymással össze. E castrum stativumok legkisebb távolsága a kötöltéstől 300 lépés volt, rendszeren azonban attól jóval távolabb álltak¹⁾.

1) V. ö. Fr. Anton Mayer, Genau Beschreibung der unter dem Namen der Teufelsmauer bekannten römischen Landmarkung, I. *Denkschriften der königlichen Akademie der Wissenschaften zu München für die Jahre 1821 und 1822*, VIII. k. (1824) Classe der Geschichte 5—72. I., *Abhandlungen der philosophisch-philologischen Classe der königl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften* I. k. (1835) 7—42 I. és u. o. II. k. 2. r. (1838) 255—296. I. s II. k. 3. r. (1838) 755—778. I.; E. Paulus, Der römische Grenzwall (Limes transrhenuus) vom Hohenstaufen bis an den Main, Stuttgart, 1863.; G. H. Krieg von

Mennyiben viszonylik a britanniai, caledoniai és germaniai röviden ismertetett vallumokhoz a *limes Dacicus* felső része vagyis a kis-sebes—tíhói vallum, structurájának mineműségéből tűnik ki.

Vallumunk szerkezete, mint láttuk, különböző volt. És pedig: 1. Kis-Sebestől az 1. számú *karpini* propugnaculumig építőmészszel rakott *kőfal* vezetett. 2. Innen, valószínűleg helyfekvési akadályok miatt, nem töltés, hanem csak *czővekmű* képezte a limest a *pusztakerti* 18. számú propugnaculum tájáig; irányát az őrtornyok s főleg ama porondozott *gyalogút* jelöli meg, mely a 11. és 18. számú őrtorony közt látható. 3. A 18. számú propugnaculumtól a Vártelek fölötti vízvázastóig Porolissummal szemben részben *árok*kal *szegett töltés*, részben pedig helyfekvési okok miatt csak *töltés* vonult. 4. A *porta Meszesinánál* a töltést a *pogujori* 22. számú castellumig vezető s azt részben körülövező *kőfal* váltotta fel. 5. E castellumot a *monastirei* propugnaculummal szintén csak *czővekmű* kötötte össze, melynek irányát a limesmenti porondozott *gyalogút* jelöli meg. 6. A *monastirei* őrtoronytól a Tihóval szemben levő őrmezei hegyen állt legvégső őrtoronyig szintén *töltés* vezetett. Végül 7. Tihón felül Alsó-Kosályig a *természetes limest* a Szamosfolyó képezte.

Az *agger* csupán földből volt hányva, melyet erősítés gyanánt közberakott kövek nem fogtak össze, a mint ezt két helyen tett próbaásításaim tanúsították; lehet azonban, hogy tüzetesebb vizsgálatok az opus incertum bizonyos nemének alkalmazását kideríthetik. A töltés belső oldalmagassága 2·50 és 6, a külsőé 3·50 és 7, alapjának szélessége 11¹/₂ és 12, koronájáé pedig 1·40 és 2·30 méter közt váltakozik. Az *agger* különböző magassága valószínűleg annak tulajdonítható, hogy csak az exponáltabb helyeken, a hol t. i. a barbárok gyakoribb támadásától tartottak, volt magasabb töltésre szük-

Hochfelden, Geschichte der Militär-Architektur in Deutschland mit Berücksichtigung der Nachbarländer von der Römerherrschaft bis zu den Kreuzzügen. Stuttgart, 1859.; Joh. Veitner, Ueber das römische Ansiedlungs- und Befestigungswesen im Allgemeinen, sowie über den Ursprung der Städte und Burgen und die Einführung des Christenthums im südwestlichen Deutschland. Karlsruhe, 1868.

ség, a kevésbé fenyegetett helyeken pedig a törpébb agger, vagy pusztán csak a czövekmű is megjárta, hacsak az aggert illetőleg azt nem tesszük fel, hogy az idő a töltést helyenként elapasztotta s hogy ehhez képest az agger ott is magasabb, a fossa mélyebb volt mint a minőnek a mostani méretek feltüntetik; e feltevés azonban legalább az aggerre nézve azért nem valószínű, mivel tudjuk, hogy a rómaiak a töltést be szokták gyepesíteni, azt az idő viszontagságai ellen ekkép biztosítván, a begyepesítés pedig jóformán kizárja az apadást.

Fossa a keskenyebb hegyéleken egyáltalán nem s csak ott szegte a töltést, a hol arra a szükséges tér megvolt, sőt még ily helyeken sem mindenütt, mivel a Meszes gerincei és kifutványai, melyeken a vallum elvonúl, általán oly meredek, hogy az árok merőben fölősléggé vált. A hol fossa nem létezett az agger alját kívül terrasse-szerű kiegészített s 3-70 és 4 méter szélességű lépcsőzet szegte hosszában, a belsőt vagy szintén hasonló terrasse, vagy pedig mennyiben a töltés néhutt nem a hegy nyak tetején, hanem közvetlenül a tető alatt vonult tova s ekként a hegy nyak a töltés belső felére simúlt le, alul átlag 4 méter szélességű futóárok. A fossa szélessége alul 1-20 és 2, felül 3 és 5, mélysége pedig 1 és 3-30 méter közt váltakozik.

A limes egész vonalán, tekintet nélkül arra, hogy vallum vagy czövekmű képezte-e azt, a helyfekvés által megszabott s leggyakrabban domináló pontokon, rendszeren azonban egymástól 800—1000 lépésnyire, kisebb-nagyobb térfogatú *propugnaculumok* álltak, melyek, substructióik körded idomából következőleg, valószínűleg kerek alakúak voltak; ásatások fogják azonban kétségbevonhatatlanul tanúsítani, ha vajjon csakugyan ezzel az idommal bírtak-e s nem voltak például lekerekített szögletű négyszög-építmények. Ez őrtornyokban egyes kisebb katonaszakaszok tanyáztak, melyek a limes, illetőleg a vallum két-két *propugnaculum* közötti tér felügyelete végett őrségre voltak odarendelve; az őrtornyok térfogatából következőleg, egy-egy ily szakasz 2 tizedből vagyis 20 emberből állhatott, a kik felváltva őrködtek a limes-vonal 400—500 lépésnyi szakaszocskáján. A *propugnaculumok* behatosodott substructióinak csekélyebb magassága s a belterület behorpa-

dása arra mutat, hogy ha tán nem is valamennyi, de a legtöbb fából s csak az alap volt bizonyos magasságig kőből építve, hacsak a falakat túltörpéknek nem vesszük. Az átlag 1-30 méternyi vastag falakhoz a kőanyagot a Meszes gerinczét alkotó s a limes egész vonalán található kőzet, a csillámpalasziklák szolgáltatták; a faragatlan, kalapácsal kevésbé idomított termésköveket, melyekből *opus incertum* volt a fal rakva, poronddal vagy szintén csillámpala-málladékkal vegyített szilárd építőmész fogta össze. A fából készült fedélzet szokásos módon fedéleseréppel volt borítva, a mire a romok körül majd mindenütt található fedéleserép-töredékek mutatnak; valószínű azonban, hogy több őrtorony csak deszkával, vagy zsindelylyel volt fedve. A *propugnaculumok* jobbadán a töltés vonalára illetőleg a töltésbe magába voltak beépítve s a külső töltésszínből kevésbé kiszökelltek, több azonban a töltésen belül állt de szorosan arra fekvőleg. Volt-e amaz őrtornyoknak, melyek a töltésbe voltak beépítve, ki- vagyis a barbár föld felé nyíló kapuja, csak ásatások fogják bizonyíthatni, valószínűnek azonban nem tartom, mennyiben a vallum inkább csak véd- semmint támadóvonal gyanánt készített; szintén csak ásatások deríthetik ki azt is, hogy a nem a töltésbe, hanem csak szorosan a mellé épített őrtornyok bejárata merrefelé esett.

A kis-sebes—tíhói vallum *propugnaculum*ainak összes számát ezidő szerint még nem lehet határozottan megjelölni. Tekintve a vallum mintegy 65 kilométernyi, vagyis egy kilométerre 1250 lépést számítva 81, 250 lépésnyi hosszát s minden 1000 lépésre egy-egy *propugnaculumot* számítva: a *limes Dacicus* felső részére tulajdonképen 80—81 *propugnaculum*nak kellene esni; mennyiben azonban a vallum némely szakaszán az őrtornyok bizonyára jóval nagyobb távolságra állottak egymástól, mint például az 1—5. számú őrtornyok közt több ezer lépésnyire, az átlagos távolságot 2000 lépésre tehetjük, mihez képest a vallumra mintegy 40—41 őrtorony esnék, melyek közül a kis-sebesi castellummal együtt 23-at mutattam ki, a többi 17—18 *propugnaculum* fekvését későbbi vizsgálatok előbb-utóbb bizonynyal kijelölendik. A vallummenti hét castrum mindenikére tehát mintegy 6 őrtorony jutott, melyeket

állandó őrséggel kellett ellátniok; ha már minden egyes propugnaculumra 20—20 embert számítunk, úgy az álló-táborok őrségéből (melyeket, mint lejjebb az utolsó fejezetben látandjuk, nem ezeres, hanem általán ötszáz as cohorsok alkottak) állandólag 120—120 ember lehetett a vallumon külőrségen, a többi helyi szolgálatban és tartalékban honn maradván.

A *murus* a kis-sebesi castellum körül fenmaradt két részletecskéből következtetve a déli vallum-végnél 0'85, a *pogujori* castellumnál pedig 1'40 méter vastagságú s faragatlan terméskövekből poronddal vegyített szilárd építőmódszettel volt rakva vagyis úgynevezett *opus incertum* volt.

Czövekmű (szorosabb értelemben *vallus* vagy *vallum*) részint oly propugnaculumok közé volt vonva, melyeket ropant mélységű völgyületek s szakadékok választottak el egymástól (mint például az 1—5. számú őrtornyokat), részint pedig oly szakaszokon, hol aggert a helyfekvés miatt nem lehetett vezetni, vagy a mely szakaszok a barbárok támadásának valószínűleg kevésbé voltak kitéve. A palissadot belülről szegő s mintegy 3—4 méter szélességű *gyalogút* szakaszoként kavicsesal vagy apró kőtörmelékkel volt borítva.

Átjáró a vallumon illetőleg a limesen négy helyt mutatható ki, és pedig: 1. a *kis-sebesi* castellumnál, 2. a *pogujori* várac alatt a *porta Meszesinánál* illetőleg az úgynevezett *scolánál*, 3. az *arsurei* 10. számú kettős propugnaculumnál, s 4. a *suvári* 20. számú őrtornyúnál. Az első a limes megtörési pontján, ott t. i., hol a limes Biharmegyébe kikanyarodik, jelentékeny átjáró volt a barbár területre s valószínűleg egyszersmind *statio portorii* is; a második azt a főkaput képezte, melyen át a provincia északnyugati része a *regio trans vallummal* illetőleg a barbár földdel közlekedett, vagyis a melyen kivezető út Dáciaát a pannon felfölddel s valószínűleg magával a Csörszárkával kötötte össze, a *scola* e forgalmi vonal *statio portorii*je levén; a harmadik és negyedik végül a limes kisebb, kevésbé fontos átjárói gyanánt szolgáltak. Az Egregy-völgy szorosa Borzovánál szintén limes-átjárót képezett s későbbi vizsgálatok az azt védett castellum nyomaira bizonyynyal rá fognak vezetni. Az Almás- és Gorbó-vize torkolatát a tihói castrum mellett szorosabb értelemben limes-

átjáróknak nem, hanem inkább limes-táji aditusoknak tekintetni a provinciába.

A vallumon belül, vonalától kisebb-nagyobb távolra, de mégis meglehetősen egyenközűleg, *castrum stativumok* álltak, melyek láncolata a limes-védelem stratégiai alapját képezte. A vallum őrházait e castrumok látták el a szükséges őrséggel minden bizonyynyal akként, hogy egy-egy castrum helyőrsége, mint mondók, a hozzá közelebb eső s meghatározott számú propugnaculumok őrségét állította ki. Ez álló-táborok, melyeket mint az utolsó fejezetben látandjuk, rakott hadút kötött egymással össze, a következők: 1. a *sebesváraljai* (*Resculum*) a a vallumtól, illetőleg a limes-végi kis-sebesi castellumtól mintegy 3; 2. a *vérmezei* 5¹/₂; 3. a *szentpéterfalvi* 5; 4. a *magyar-egregyi* (*Largiana*) 7³/₄; 5. a *romlotti* (*Certia*) 7¹/₂; 6. a *mojgrád-zsákfalvi* (*Porolissum*) 1¹/₂ illetőleg 3³/₄; s végül 7. a vallum-végi *tihói* 2¹/₂ kilométernyire. Hogy e castrumokat a helyfekvési akadályok miatt kellett a vallumtól kissé távolabb, a Meszes-hegylánc délkeleti lejtősege alá az Egregy-völgyére illetőleg a Körös- és Almás-mentére építeni, annak helyén már megjegyeztem. Kellő tér a keskeny hegyéleken egyáltalán nem akadt e táborhelyek számára, de hisz így is elég közel feküdtek azok a vallumhoz ¹⁾.

Porolissumnak, a limes északnyugati szögletén fekvő erős hadállomásnak védművei magával a limessel mint láttuk szorosan összefüggtek ²⁾.

¹⁾ A római strategus, ki e castrumok fekhelyét kijelölte, aligha gondolt arra, hogy akad idő, midőn a természeti viszonyok bölcs mérlegelésével irányzott valluma rómaisága iránt kételyek emelkednek azon az okon, hogy e castrumok nincsenek szorosan a vallumra építve. Nyugodjunk meg benne, hogy az, a ki a vallum és a castrum stativumok vonalát Dacia emez északnyugati szögletén kijelölte, dolgát mégis jól értette; keressük csak fel a vallum-koronizta Meszes ormain s be fogjuk látni, hogy az az okos ember másként nem is tehetett volna.

²⁾ A limes vonalán tett vizsgálataimat helyismeretükből folyó útmutatásaikkal, gyakorlati tanácsikkal többen, úgymint: *Baranyi Ágoston*, Szilágymegye érdemes főispánja, *Szilágyi Lajos*, *Lázár Ferencz*, *Halsfaludi Albert*, *Éltető Elek*, *Borbély Sámuel*, *Elekes István* és *Károly*, *Bruszt Lajos* és *Csató Károly* urak sziveskedtek hathatósan

Ha már a *limes Dacicus* felső részének, a kis-sebes — tihói vallumnak structuráját egészben úgy mint részleteiben a britanniai, caledoniai és germaniai limesekével s jelesen az utóbbiival összehasonlítjuk, meggyőződünk, hogy valamennyi egészen azonos hadászati elvek szerint, ugyanazon czélra s a területi viszonyokból és a provincia sajátos helyzetéből eredő egyes kisebb különbségeket leszámítva hasonló módon alkotott védmű volt, habár a britanniai s a többi limesek közt tetemesebb divergentia tűnik is fel az egyenközül futó kettős védvonalban, melyet ama provincia hadászati viszonyai követeltek; meggyőződünk, hogy vallumunk csak oly római mű volt, mint a többiek. Főlöszlegesen tartom ennél fogva a leírt vallum rómaiságát hosszasan bizonyíthatni. Analog structura, a castrum stativumok hasonló dispositiója, kétségtelen római régiségek előfordulása a vallum egész vonalán: mind azt tanúsítják s kétséget kizárólag tanúsítják, hogy római és nem barbár ész és kéz műve e romjaiban is bámulatra ragadó impozáns alkotás. Hisz, ha szabad egy kérdéssel bevégeznem e fejezetet, ugyan ki ellen is építette volna a barbár ember e védművet oda a hol áll, úgy disponálva a hogyan van s egészen római hadászati elvek szerint és modorban, a melyekhez csakugyan nem értett?

III.

A regio trans vallum.

Az alsó-kosályi felírat regio trans valluma önként érhetőleg az a földterület volt, mely a Kis-Sebes és Tihó közt kimutatott vallumon, a *limes Dacicus* felső részén túl, illetőleg azon kívül fektött, vagyis a Dácia északnyugati szöglete

előmozdítani; kedves kötelességet teljesíték tehát, midőn hasznos segédkezésükért legmelegebb köszönetemet e helyütt is kifejezem. Főleg Szikszai Lajos barátomnak, a szilágysági és a vallum-környéki régiségek alapos ismerőjének igazi hátával tartozom, tanulságos útasításai s nyájas kalauzolása mellett jutván a vallum és a porolissumi erődítvények legérdekesebb részének ismeretéhez.

szomszédjában esett barbár föld, mely ha tán nem is tartozott egyenesen a provinciához, annak kiegészítő részét nem is képezte, de mindenesetre a rómaiak hatalma vagy clientelája alatt állt, a mint e tény mellett az alsó-kosályi felírat tanúsodik elmondván, hogy a regio trans vallumot a Kr. u. 239. évben ismét census alá fogták. Hogy e clientela alig lehetett folytonos, ha az említett felíratból nem is tudnók meg, nyilvánvaló a vidéknek Dácia effectív határán kívül fekvéséből. A provinciától vallum által elválasztott vidék, habár a határőrség folytonos felügyelet alatt tartotta is, bizonyára elég alkalmat lelt magát a római sas szárnyainak árnyéka alól elvonni s a kötelék, mely a vidéket Dáciához csatolta valószínűleg nem volt annyira szoros, hogy a regio trans vallumot Dácia állandó kiegészítő részének tekintsék. E vidéket legalább eleinte harczos barbár nép lakhatta — hogy kik, lejjebb látandjuk —, mely ellen a provincia határait meg kellett erősíteni, utóbb azonban ha teljesen tán nem is romanizáltathattak a barbár szomszédok, de köztük s a rómaiak közt kereskedelmi összeköttetés, patronatus és sok más érdek alapján, főleg pedig a fegyver hatalma következtében oly szomszédi viszony fejlődött ki, mely utóvégre clientelára, a függőség bizonyos mértékére, sőt épen adófizetésre vezetett.

A regio trans vallum kiterjedését, határait, írott pozitív adatok teljes hiányában természetesen nem lehet határozottan körülírni s fájdalom itt is épen úgy, mint a *Samus regióját* illetőleg csak hozzávetésekre vagyunk utalva, melyek alapját a természeti viszonyokon, a helyfekvésen kívül főleg az eddig ismert régiségletek képezhetik, a határokat pontosan kijelölni csak akkor lehetvén, ha a Szilágyság archaeologiai tekintetben tüzetesen át fog vizsgáltatni.

Részemről meg vagyok győződve, hogy a *limes Dacicus* Kis-Sebestől nyugatnak Biharmegye felé egyenes szögletben tört meg, azt Nagyvárad tájáig a Körös-vize képezvén s hogy innen kell a vallum folytatását le Arad-illetőleg Temesmegye felé keresnünk a biharmegyei úgynevezett Csörszárkában s majd a római sánczoknak nevezett töltésben. Nagyváradon alúl, valahol Püspöki körül kellett a Csörszárkának Csatár, Sitér, Nagy-Tótfalu, Fegyvernek, Szalárd táján a

Berettyónak, majd Verzár, Baromlak és Széplak körül Zálnoknak s Kegyének, illetőleg a Bükk-hegységnek vonulni, a Duna felől Aradmegyének irányuló római-sánczok s majd a Maros-jobbpartjától Biharmegye felé húzódó Csörszárka folytatásaként. Ehhez képest a *regio trans vallum* külső határának (mivel a belsőt a kis-sebes—tíhói vallum alkotta) a Csörszárka e vonalát tekintem. Úgy vélem ugyanis, s a *limes* alsó részének leírásában nézetemet igyekezni is fogok kifejteni, hogy a rómaiak eredeti terve valószínűleg az volt, hogy Dáciaát egy a Dunától kiinduló vallummal határolják el a Tisza felső folyásáig, ezt később a Duna-szöglettel Budapest fölött összekötendő, illetőleg a Duna és Tisza közti földszalagot is egyik vagy másik provinciához csatolandók; kimutatni törekszem, hogy e nagy conceptiójú s bizonyára Trajanustól eredett terv csak részben fogatosíthatván, illetőleg Dácia nyugati határtöltése csak egyes szakaszokon építhetvéni ki, valamely okért később abbamaradt, a mit főleg az bizonyít, hogy a Temes megye hosszában három egyenközi vonalban felfelé a Marosnak irányuló (s e folyón felül is Arad- és Bihar-megyén át kísérhető s emitt Csörszárka néven ismeretes) római-sánczoknak nevezett töltésen bizonyos közökre levő nyílások vagy kijárók, részben legalább, a vallum propugnaculumainak illetőleg castellumainak számára fenhagyott rések voltak, a hová ez őrtornyok és váracsok be lettek volna építendő, de tényleg — a tervezett limes-vonal feladatván — nem építették be; s végül, hogy a rómaiak Dácia limesét, legalább a Körösön felül, belebb kényszerültek helyezni illetőleg azt vallummal megerősíteni, minélfogya az eredeti határtöltés hogy úgy mondjuk künn rekedt. A Körösiől Nagyvárad táján fel a Tisza felé az eredeti terv szerint részben legalább kiépített vallum vonalát tekinthették tehát a rómaiak Dácia határaul, habár tényleg azon jóval belül kellett a provinciát a barbár földtől effectív limest képező vallummal elhatárolniok; vagyis a barbárokkal szemben jogukat az eredetileg kijelölt külső-limesvonalig terjedő területre továbbra is fen tartották, a vallummal megerősített tényleges- s a külső csak részben erősíthetett limes, azaz a kis-sebes—tíhói vallum s a Bihar- és Szilágymegyében eső Csörszárka közti föld hogy

úgy mondjuk pörös, hol az egyik, hol pedig a másik fél által tulajdonul tekintett területet képezvén. Hogy azonban a rómaiak magukat a *regio trans vallum*-ban, habár az fenhatóságuk alatt is állt s onnan adót is szedtek, nem fészkeltek be, ott nem laktak (tán mivel nem is akartak, tán mert nem férhettek hozzá) s hogy következképen e föld állandólag barbár kézben volt, az bizonyítja, hogy a vallum vonalán kívül római régiségeket (népvándorlásikor-elöttieket t. i.) még eddig nem találtak.

A *Samus* vidékével nyugatról határos *regio trans vallum*-ot a mondottakhoz képest az a terület alkothatta, mely a Réz- és Bükk-hegység, illetőleg a Körös-, Berettyó-, Kraszna- és Szamos-folyók között terül el mintegy a tájig, hol e hegységek kifutványai a bihar- és szatmármegyei lapályra le kezdenek simúlni s a melyen, mint lejjebb látandjuk, jelentékeny számú barbár tanya nyomai mutathatók ki, azt bizonyítván, hogy a *regio trans vallum* sűrű népeiséggel bírt.

Hogy Dácia nyugati szomszédai a római foglalást megelőzőleg s annak tartama alatt a *metanasta jazygek* voltak, ókori írók határozottan említik ¹⁾ s aligha nem e népség lakta a *regio trans vallum*-ot is. Dio Cassius mondja ²⁾, hogy Decebalus a *metanasta jazygek* területének egy részét elfoglalta s hogy az elfoglalt földet Trajanustól nem nyerhették vissza. Több mint valószínű, hogy ez elfoglalt terület a belső vallum kiépítése után később *regio trans vallum*-nak nevezett vidék volt, mely tán épen e miatt vált pörössé a Decebalus országát birtokuka vett s ahhoz teljes jogot, a fegyver jogát formált rómaiak s az ősi birtok elszakított részére igényt tartó *metanasta jazygek* közt. Úgy látszik, hogy e földterület, habár folyton római birtoknak tekintetett is, de — mint az I. fejezetben mondók — valószínűleg nem levén szorosán Dáciahoz csatolva a *Samus régiójával* együtt alig volt egyéb, mint a császári *fiscus*-nak a provincia szomszédjában barbár földön levő oly *dominiuma*, melynek lakószai hol adóztak, hol pedig revoltálva az adót ideig óráig megtagadták hogy ismét adófizetőkké váljanak.

¹⁾ *Ptolemaeus* I. 1., III. 7.; *Plinius* Hist. Nat. IV. 12.

²⁾ I. LXVIII, 11.

Lássuk immár azokat az emlékeket és nyomokat, melyek a *regio trans vallum* területén, a Szilágyságban, a) a külső vallum vonalára, b) általában barbár s c) metanasta jazyg tanyákra vallanak.

a) Külső vallum-vonal:

1. A Osatár—Sítér—Szalárd s Zálnok—Kegyfe felé irányuló Csörszárkáról már régebben tettem említést¹⁾;

2. Baranyi Gusztáv, Szilágymegye főispánja szíves közlése szerint pedig Széplak, Baromlak és Verzár határán a Réz-hegység nyúlványaiban több propugnaculum vagy castellum — ő méltósága valóságos castrumoknak mondotta — nyomai lennének láthatók.

A külső, az eredeti limes vonalát tehát egyelőre e pontokon lehet kijelölni. Rajta lesznek azonban, hogy ez abbahagyott határtörtlés irányát is mihamarabb s tökéletesen megismerjük.

b) Barbár nyomok:

1. Ákos. 1855-ben a Kraszna vizében 5·5 lat nehézségű, kettős, és spiralis rovátkokkal díszített tekeresekben végződő nyitott arany karpereczet leltek²⁾.

5. Boldád. Határán 1872-ben nagyobb mennyiségű bronztárgyat, úgymint: füles tokos-vésőket, lánshegyeket, csákányokat, sarlókat, karikákat, huzal-tekereseket s egy bronz röget találtak³⁾.

Érkörös. Innen a következő tárgyak kerültek a zilahi ev. ref. collegium gyűjteményébe: övborítványt képezett vékony bronz lemez töredékei, egyik darab zigzagos és félhold

¹⁾ L. Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához 37. l., 67) sz. jegyzet.

²⁾ G o o s s, Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens I. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XIII. k. (1870) 209. l. és Skizzen zur vorrömischen Culturgeschichte der mittlern Donaugegenden I. u. o. 487. l. d), VIII. tábla 14. sz.

³⁾ Gyurits Antal, Szatmármegyebeli hajdanokori régiségek I. A szatmári kath. kir. főgymnasium 1877—78. évi értesítője, Budapest, 1878. 3—14. l.

idomú punzirozott vonalakkal van díszítve, a többi öt pedig síma; egy darab 6 centiméter átmérőjű s kevésbé kihegyesedett tuskében végződő bronz korong, alján füleskével, melynél fogva a valószínűleg övdíszül használt korong az övre illeszthető volt; két darab, az előbbinél kisebb, de emezénél kijebb álló azonban kevésbé hegyes umbóban végződő s egyenközüleg futó rovátkokkal díszített hasonló célú bronz korong; egy darab kised síma bronz karika, egymástól távol álló végekkel; valamennyi igen szép patinával borítva.

4. Hadad. Egy itt talált s hegyes tuskében végződő korong és bronz csákány az erdélyi muzeum régiségtárában van Kolozsvárt⁴⁾.

5. Kirva. Határán 1844-ben 132 római köztársasági érmet találtak⁵⁾.

6. Kraszna. Vastag bronzhuzalból készített kettős-tekeres az erdélyi muzeum régiségtárában Kolozsvárt⁶⁾; továbbá Szikszai Lajos úr gyűjteményében Zilahon úgynevezett erdélyi formájú, széles pengéjű nagy bronz sarló, két darab bronz füles-tokosvéső s egy bronz lánshegy.

7. Kraszna-Mihályfalva. Határán a Kraszna-vize régi medrében 1867-ben 23 centiméter hosszúságú réz csákányt találtak⁷⁾, mely jelenleg a m. n. muzeum régiségtárának tulajdona.

8. Lele. 1876-ban mintegy 25 darab bronz karikát leltek a község határán, melyek közül két, egyenközüleg keresztben futó sűrű rovátkokkal díszített darab Borbély Sámuel, zilahi állami-tanítóképezdei tanár úr gyűjteményébe került.

9. Magyar-Köczel. Egy itt lelt, úgynevezett erdélyi formájú kised bronz füles-tokosvéső szintén Borbély Sámuel úr gyűjteményében van Zilahon.

10. Márkaszék. Határán 1845-ben két, kigyóítkben végződő ezüst torquest s egy síma falú ezüst csészét leltek⁸⁾.

11. Mocsolya. Egy határán talált és hegyes tuskében

¹⁾ G o o s s, Chronik, 225. l.

²⁾ U. o. 230. l.

³⁾ U. o. 232. l.

⁴⁾ L. Archäologiai Értesítő IX. k. (1875) 282. l., 55. sz.

⁵⁾ L. G o o s s, Chronik, 234. l.

végződő s egyenközű sugáros rovátkokkal díszített korongú kiseded bronz csákány Szikszai Lajos úr gyűjteményében van Zilahon.

12. **Mojgrád.** Több, a Magura és Pomet környékén lelt bronz karikát, füles és fületlen tokosvésőt, csákányt, lándsa- és nyílhegyet láttam 1862-ben néhai gróf Andrássy László gyűjteményében Göresönben. A mojgrádi erdőben tömegesebben lelt bronzeszközök s főleg néhány együvé forrt tokosvéső azt gyaníttatják, hogy ott és a papteleki erdőben barbárkori öntőműhelyek léteztek¹⁾. A Magura-oldal egy szántóján 1855-ben két nagy s egy kisebb ezüst fibulát és egy 0.70 méter hosszúságú, ezüthuzalból készített lánczot találtak, melyen karika s ebből egy peczek függ²⁾.

13. **Náprád.** Egy itt lelt s 0.117 méter átmérőjű síma s egyik oldalán domború, a másikon pedig lapos, továbbá két más kisebb, keresztben egyenközűleg futó rovátkokkal díszített bronz karika Szikszai Lajos úr gyűjteményében van Zilahon.

14. **Oláh-Horváti.** Öt darab itt lelt kisebb-nagyobb bronz karika, (melyek közül kettő keresztben egyenközűleg futó rovátkokkal, kettő szintén ilyen és zigzagos rovátkokkal van díszítve, egy pedig négyszögű síma bronzhuzalból van készítve); erdélyi formájú kiseded tokosvéső, sarló, s egy hegyes tuskében végződő korongú s kissé görbített szárú és pengéjű hosszú csákány, a penge mindkét felén egy-egy, hüvelyén pedig két-két dudortaggal, szintén Szikszai Lajos úr gyűjteményében Zilahon.

15. **Oláh-Keczel.** Határán 1868-ban 14 darab arany karikát találtak³⁾,

16. **Oláh-Nádasd.** Egy határán lelt s a 14. szám alatt leírthoz mindenben hasonló bronz csákány Borbély Sámuel úr gyűjteményében van Zilahon.

17. **Paptelek.** Az ottani erdőben nagyobb mennyiség-

¹⁾ L. Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához 17. l., 11. sz. s Gooss, *Chronik* 237. l.

²⁾ L. Gooss, *Chronik* 237. l.

³⁾ L. u. o. 242. l.

ben talált bronzeszközök, különösen pedig a részben együvé forrt tokosvésők azt látszanak bizonyítani, hogy a barbároknak ahelyütt öntőműhelye volt¹⁾.

18. **Sámson.** Egy itt lelt, fölötté vékony falú bronz tokosvéső alja, melyben az üreg majdnem az élig hat, Szikszai Lajos úr gyűjteményében van Zilahon.

19. **Somály.** Határán 1847 előtt vastag arany lánczot lelték²⁾.

20. **Turbucza** (vagy tán **Róna**) határán az úgynevezett Rákóczy-hegyen Sikó Miklós barátom értesítése szerint bronz csákányokat, lándsahegyeket, tokosvésőket stb. találtak több versen és nagyobb mennyiségben. Több darab Benkő Elek úrhoz került Szilágyszegre. Egy közép nagyságú, hegyes tuskében végződő korongú bronz csákány, melynek öntési varrányai részben még megvannak, Pataky Victor mérnök úr gyűjteményében van Kolozsvárt.

21. **Vulnoi** (?). Határán 1831-ben négy kiseded, nyitott, s befelé görbített végű arany karikát lelték, melyek jelenleg a bécsi cs. és kir. Antiken-Cabinetben vannak³⁾.

Hogy e röviden s inkább csak nyomjelzésként elősorolt lelhelyek melyikén volt barbár tanya, s hogy e tanyák közül hány és névszerint melyek tekinthetők kétségtelen metanasta jazyg településeknek, ezidő szerint nem s csak további vizsgálatok alapján mutathatni ki.

e) Metanasta jazyg tanyák:

* E népek nagyobb tanyái véleményem szerint a következő helyeken keresendők

1. A *szilágysomlyói Magura-hegyen*. A hatvanas években e hegyen tett ásatások alkalmával lelt különféle bronz és vas tárgyak, melyek P. Szathmáry Károly adományából jutot-

¹⁾ L. Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához 17. l., 11. sz. és Gooss, *Chronik* 243. l.

²⁾ L. u. o. 254. l. Gooss csak egy lánczról szól, de Neigebaur *Dacien* 292. l. a honnan Gooss ez adatot vette, lánczokat említi, Somályt hibásan Abrudbánya mellé helyezvén.

³⁾ L. Gooss, *Chronik* 262. l.

tak az erdélyi muzeum régiségtárába¹⁾, azt tanúsítják, hogy e helyen oly barbárok laktak, a kik a vasat már ismerték s bronzsal vegyest használták, tehát oly népség, mely már római befolyás alatt állt mint a metanasta jazyg.

2. *Szilágy-Nagyfalunál.* A Berettyó szép völgyében fekvő helységtől délre mintegy negyedóránnyira számtalan, kisebb-nagyobb tumulus által alkotott nagy terjedelmű sírmező terül el. Magam, habár az egész sírmezőt, melynek nagy részét azidőben még aratatlan levő buja növényű gabona fedte, nem vizsgálhattam is át, negyvenhárom halmot számítottam meg. A rendetlenül álló tumulusok nagysága különböző, átmérőjük általában 6—10, magasságuk pedig 1—4 méter közt váltakozik; hatnak, melyek egy csomóban állanak, magassága kivételesen mintegy 8—10, egyé meg épen mintegy 18 méter²⁾. 1878-ban egyik közepes magasságú tumulus felásatván, égett csontrészeket, hamut és szenet tartalmazó durva mivű s rozszúl égetett hamvvedrek, vasból készített fegyverek és eszközök töredékei s néhány bronz tárgy került napvilágra, melyeket azonban nem láthattam.

1879 nyarán magam egy 9 méter átmérőjű s mintegy 1³/₄ méter magasságra laposodott tumulusban tettem próba-ásatást. A halom délioldali peremén, tűz által nem járt talajra egymás mellé 0·80—3 méternyi távolra egysorban helyeztettem, durván készült s rozszúl égetett, kihasasodó s itt egyenkö-
zülleg futó egyszerű vonalakkal díszített, fületlen hamvvedret találtam, melyek égett csontrészeket, hamut és szenet tartalmaztak, kivételkép csak az egyik hamvvederbe volt még más tárgy is rakva, t. i. egy vas kés nagyon elviselt pengéje. A halom középpontján, 1·65 méter mélyen egy ló csontvázának egyes részeit leltem meg, melyek mellett délre két keskeny vasabroncs töredékei heverték, a mely abroncsok egykor egy

¹⁾ Megemlítem még, hogy *Pusztá-Szentmiklós* határán *Zsarnó* nevű praediumon 0·16 méter magasságú obsidián-, *Szilágycselvenél* 0·7¹/₂ méter magasságú kovakő- s *Zilahon* 0·8 méter magasságú szintén obsidián-nucleust leltek a múlt években; valamennyi Szikszai Lajos úr gyűjteményében van Zilahon.

²⁾ E hét tumulus alatt valószínűleg előkelő emberek, tán épen törzsfőnökök alusszák a boldogok álmát.

25 centiméter átmérőjű faedényt körítették, a mint ezt az elkorhadt fa tisztán fenmaradt körvonalai s a meglehetősen összeilleszthető abroncsrészeket tanúsították. E faedény a tumulus peremén elhelyezett hamvvedrektől északra 4·45 méternyire állt. A ló csontváza körül három vas kés pengéjének, egy törzsökénél nagyon kiszélesedő pengéjű zörök vas törnek, két vas sarlónak s több más, felismerhetlenné rozsdásodott eszköznek töredékei heverték¹⁾. Bronz tárgyat egyáltalán nem találtam. Meg kell egyébiránt jegyezniem, hogy az ásatást a tumulus közepén, épen a ló csontváza körül fel-fakadt talajvíz fölötté megnehezítette úgy, hogy a sír pontos átkutatásáról szó sem lehetett.

A tumulus, a benne lelt tárgyakból következtetve, valószínűleg egy barbár harcász porait fedte, kinek hullája elégettetett s hamvvedrekbe rakatott, kedvencz lova azonban, melyet nem égettek el, a sír díszhelyére, a tumulus közepére jutott gazdája fegyvereivel s eszközeivel együtt, melyek közül a sarló azt bizonyítja, hogy a ki egykor használta, nemcsak harcász, de egyszersmind földműveléssel is foglalkozó néptörzs fia volt.

A *szilágy-nagyfalui* tumulusok alatt valószínűleg *metanasta jazygek* alusszák örök álmaikat. Habár ugyanis a Szilágyország e táján, a szilágyosomlyói Magurán lelték Magyarország legértékesebb népvándorláskori régiségeit, a bécsi cs. és kir. régiségtár díszzeit, a miből azt lehetne következtetni, hogy a Magurához közel fekvő szilágy-nagyfalui tumulusok is ugyanazon kor embereinek maradványait borítják annyival inkább, hogy — legalább ez egy tumulus tanúsítása szerint — eszközeik is, mint a népvándorlási kor embereié, általában vasból voltak készítve, s főleg a széles törzsökű zömök törpenge s a vasabroncsos faedény csakugyan e korra látszanak vallani, — de tekintve, hogy a hullaegetés már nem igen divott e korban; tekintve továbbá, hogy a sír díszhelyére került ló a halottnak oly barbár népfajból való eredetére mutat, mely használta s kedvelte a lovat, mint például a *metanasta jazygek*, kiknek hadserege kizárólag csak lovasságból állt²⁾; tekintve

¹⁾ A lelt tárgyakat az erdélyi muzeum régiségtárába szolgáltatam.

²⁾ L. *Tacitus* III., 5. s I., 79; *Ammianus Marcellinus*, XVII., 4, 12.

végül, hogy a *szilágy-nagyfalui* terjedelmes sírmező tumulusai határozottan azt bizonyítják, hogy azok az emberek, a kik e sírokból pihennek a környéken nem csupán csak átvonult, ideig óráig ott tartózkodott, hanem bizonyára hosszabbban ott lakozott népséghez tartoztak, a mint hogy a *metanasta jazygokról* tudva is van, hogy a Tiszaközt, illetőleg Dácia nyugati határait s ekként valószínűleg a Szilágyságot is a hunok bejöveteleig tarták megszállva: nem alaptalan a feltevés, hogy e tumulusok alatt nem valamely más barbár nép embereinek, hanem a *regio trans vallum* őslakóinak, a római uralom s befolyás alá jutott *metanasta jazygoknak* porait kereshetni ¹⁾.

3. Mint Baranyi Gusztáv főispán úr értesíteni sziveskedett, *Sítér, Nagy-Tótfalu és Fegyvernek* községek határán fonsíkon több százra menő tumulus lenne látható; magasságuk általában 2–4 méternyi, néhány azonban jóval magasabb. Legtöbb sírhalom, mint mondja, Sítér és Nagy-Tótfalu közt fekszik, Fegyvernek felé ellenben gyéribben állanak. A tumulusok sokaságából azt gyaníthatni, hogy e sírmező is *metanasta jazygok* temetkezése volt.

A Szilágyság, különösen pedig Szilágysomlyó és Zilah környéke az ott előforduló régiségek különfélesége tekintetében mondhatni páratlan vidéke hazánkknak. Az őslakók idejében ép úgy mint a rómaiak alatt, a népvándorlás s a honfoglalás korában csak úgy mint az erdélyi fejedelmek alatt élénk forgalomnak, igazi hominum et rerum commerciumnak képezvén vonalát, erős csatáknak színterét: a Berettyó-, Kraszna-

¹⁾ Mindenesetre óhajtható, hogy a *szilágy-nagyfalui* tumulusok felbontatván egytől egyig megvizsgáltassanak, csakis így lehetvén azok korát s a halottak nemzetiségét illetőleg megállapodásra jutni. A terület tulajdonosai, báró Bánffy Zoltán és György urak a tumulusok felátására bizonyynyal nemesak engedélyt fognak adni, de azt elő is mozdítandják, Simó Ferencz földbirtokos és Nagy Ferencz gazdatiszt urak pedig előzékenyen és készséggel fognak a körül segédkezni, a mint saját kutatásaimat is minden módon elősegíteni sziveskedtek, a miért e helyütt is köszönetet mondok.

és Egregymentén a váltakozó korok érdekesebbnél érdekesebb emlékeivel találkozunk, valamennyi azt hirdetvén, hogy a Szilágyság minden korban és időben két ország nagy átjárója, a kereskedelemnek és a hadaknak valóságos nemzetközi útja volt. Méltó arra, hogy a régészet kiváló figyelmében részesítse.

IV.

Északi-Dácia hadútjai, az azok mentén állt castrumok s az ott állomásozott hadcsapatok.

Dácia meghódításának természetszerű következménye a provincia katonai berendezése, vagyis a bel- és küllelenség elleni biztosítása volt, melynek a colonisatiót kellett előkészítenie. A stratégiailag fontosabb pontokon állandó-táborállomások (castrum stativumok) s más erődök alapítottak, rakott úttal köttettek össze stb. mint a hogy az ars regulái hozták magukkal.

Alig lehet kétség az iránt, hogy Dácia táborállomásai és hadútjai hálózatának egy része nyomban a hódítás után még Trajanus alatt készült el. Így például az ajtoni mértföldmutató feliratából azt tudjuk meg, hogy a potaissa-napocai út a nagy imperator a Kr. u. 109–110-ik, tehát a foglalást követő harmadik és negyedik évben a *cohors I Flavia Ulpia Hispanorum militum civium Romanorum equitata* által készítette ¹⁾. Valószínű, hogy ez út folytatása, a Napoca és Porolissum közti útvonal is ugyanakkor készülhetett el mint olyan, mely Dácia déli alsó részét az északnyugati fontos végvárral hozta kapcsolatba. Meg vagyok ugyanis győződve, hogy Trajanus hadműveleteinek alapvonala a dák háborúk alatt a sarmizegetusa—apulum—porolissumi irány levén, mindenekelőtt a Maros-, az Aranyos- s a Kis- és Nagy-Szamos-völgyet szálltatta meg állandóan katonailag, Dácia keleti része csak utóbb s lassankint vonatván be utódai alatt az erődítési s közlekedési hálózatba. Trajanus ezt az irányt valószínűleg nem-

¹⁾ L. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k., 1627. sz.

csak azért választotta hadműveletei alapjául, mivel a természeti viszonyok, a nevezett folyók mellékének fekvése útalta erre, hanem azért is, mivel a várhelyi és a muneseli Gredistén állt dák királyi várak bevétele után a dákok földje északnyugati szögletén, a Pometen levő harmadik nagy acropolist is hatalmába akarta keríteni, hová a dákok mint hihetőleg utolsó menedékhelyre visszavonultak; mert hogy Porolissum dák erősség, Decebalusnak valószínűleg egyik királyi vára volt, melyre a római ráépítkezett, a pometi erődítvények egy részének jellege látszik bizonyítani.

I. Hadútak.

Északi Dáciaának két rakott hadútja volt, úgymint: a *napoca-porolissumi* mellékágaival együtt s a *szamos-sajó-marosmenti*. Lássuk mindkettő irányát.

I. A provincia északi részének fő- s a szamos-sajó-marosmentinél bizonyára jóval régibb hadútja Potaissát Napocán át Porolissummal kötötte össze. Ez út, mint a II. fejezetben már érintém, a tordai castrumból kiindulva Pusztá-Csánnak vezetett s Ajtonnál a vízvásztó-hegyen átkelve s Györgyfalva alatt húzódva el, az úgynevezett békási-szőlőknél Kolozsvárnak irányult, hol a Nádas völgyére kanyarodott s ezen felfelé haladva Kardosfalva mellett, Bácsón át a Méra előtti andrásházi praediumnak vonult, a melyen túl északnak kanyarodva Magyar-Nádason át ¹⁾ Sárd felé húzódott ²⁾. E helységnél az út, melynek innen Zutorig terjedő vonalát 1879-ben jártam be s vizsgáltam meg, északnyugati irányt vesz; áthaladva ugyanis a helységen a Fundetura nevű völgyön felfelé vonul, hol nyomai több helyt világosan felismerhetők a megyei-út balján, helyenként pedig ez új út épen rá van építve. A völgyön levő vízvásztó-hegy legalacsonyabb nyergére majdnem ott hatol fel, hol a mostani út, s e nyeregről az oláh-köblösi völgyre ereszkedik le, hol iránya habár a stratument az új út építése alkalmával jobbadán felbontották s a nyert anyagot ahhoz felhasználták, helyenként világosan felismerhető, sőt a

¹⁾ Nyomai Lészai Gyula magyar-nádasi kertjében felismerhetők.

²⁾ L. Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához 21. l.

régi úttest egyes részletei néhány meglehetősen épségben fenn is maradtak. Oláh-Köblösön áthaladva a Köblös-patak völgyén lefelé Vásártelkének irányul, melyen felül stratumentét a rakoncátlan patak áradásai következtében helyenként $1\frac{1}{2}$ —2 méternyi földréteg takarja a mint néhány martszakadásnál látható. Vásártelkén alul folyton a Köblös-patak jobbpartján a hegy talpánál haladva Lapupatak előtt az úgynevezett Bozolnokon (tulajdonképen a Köblös-vize völgyén, hol iránya, habár az úttest talajváltozások miatt néhány el is enyészett, helyenként a mostani út mellett jól felismerhető) egyenesen a Bozolnok nevű praediumnak tart, mely praedium a Köblös-pataknak az Almás-vizébe szakadásánál fekszik. Az ott levő helységszecske felső végénél a stratumentnek egy 200—300 lépésnyi hosszúságú részlete meglehetősen ép állapotban maradt fenn. Az Almás-völgyre ért út a folyó jobbpartján lefelé haladva a zutori castrum stativumhoz vonult, melynek délioldali kapuja előtt állhatott az Almáson átvezető híd. A zutori castrumtól az út a folyó balpartján északkelet felé haladva Magyar-Nagy-Zsombornak irányul, majd Pusztá-Szentmihálynál északnyugatnak kanyarodik s a völgyön fölfelé a pusztá-szentmihály—vaskapui jelenlegi út irányát tartva az Almás- és Egregy-vize közt levő vízvásztó-hegyen két át s Vaskapu községén átvonulva, északi irányban a magyar-egregyi s innen a romlotti castrumnak tart, majd Zsákfalván haladva át, mint a II. fejezetben érintém, Porolissumnál végződik ¹⁾.

E fő-útvonalból, mint annak helyén említve volt, Zutoron felül egy szárnyvonal ágazott ki, mely Középlakon át Nagy-Almásnak s onnan (valószínűleg Közép-Fülden át s majd Hódosfalva előtt haladva és délnyugati később pedig nyugati irányt tartva) Sebesváraljának vonult.

Néhaj Bányai Mózes, középlaki birtokostól értesültem még affélől is, hogy a zutor—nagyalmási szárnyvonalból Zutor és Középlak közt egy mellékág szakadt ki, mely északnyugatnak irányulva Nyereze és Nagy-Rajtolecz községeken át a vármezei castrum stativumnak vezetett. Nem lévén alkal-

¹⁾ V. ö. u. o.

nam ez állítólagos útvonalat megvizsgálni, irányát a mellékelt térképen csak pontozott vonallal jelöltem meg.

A magyar-egregyi castrumot a vármezeivel szintén egy délnyugati irányú szárnyvonal kötötte össze, mely azonban a szentpéterfalvi táborállomás alatt, azt nem érintve haladott az Egregy-völgyön fölfelé a vármezei castrumig ¹⁾). Nyomai talajváltozások miatt csak egy-két helyen tűnnek fel némileg.

Napocától végül Resculum = Sebesváralja felé, mint a II. fejezetben már elmondtam, szintén hadútnak kellett vonulni. Irányát a Kolozsvár és Sebesváralja közt mutatkozó római nyomok alapján jelöltem ki a mellékelt térképen pontozott vonallal.

Az előadottakból kitetszőleg Porolissumot Napocával egy a pometi castrumtól kiinduló, és Zsákfalva, Romlott, Magyar-Egregy, Vaskapu, Pusztaszentmihály, Magyar-Nagy-Zsombor, Zutor, Bozolnok, Oláh-Köblös, Sárd, Magyar-Nádas, András háza, Bács és Kardosfalván át vezető hadút kötötte össze. E hadútból Zutoron felül két szárnyvonal ágazott ki, egyik Nyerce—Nagy-Rajtoleczon át Vármezőnek s onnan az Egregy-völgyön lefelé haladva Magyar-Egregynek vonult s ott a fővonallal egyesült, a másik pedig Zutortól Középlakon és Nagy-Almásán s valószínűleg Közép-Fülden át Resculum-Sebesváraljának irányult. Végül Resculumot Napocával valószínűleg szintén rakott út kötötte össze.

Vagyis északnyugati Dáciában három útvonal mutatható ki, t. i. a *napoca—porolissumi*, a *porolissum—resculumi* s a *resculum—napocai*, a vármező—zutori közbeeső út Optatiánát hozván a vármezei és szentpéterfalvi castrumokkal egyenesebb összeköttetésbe.

Strategiai tekintetben kétségkívül a *resculum—porolissumi* út volt a legfontosabb mennyiben a limes-védelem alapját képező castrum stativumok annak mentén voltak elhelyezve; hasonló fontossággal bírhatott a *resculum—napocai* is, mely a kis-sebesi vallum-főt hozhatta a potaissai legió-állomással egyenes kapcsolatba; az északnyugati úthálózatot a *napoca—porolissumi* egyenes irányú fő-út szerencsésen egészítette ki.

¹⁾ L. u. o.

II. Északi-Dácia másik hadútja, mint érintők, a *napoca—vécsi* rakott út volt, mely a Kis-Szamos völgyén lefelé a szamosújvári s onnan az alsó-kosályi, majd a Nagy-Szamos völgyén felfelé az alsó-ilosvai s a Sajó mentén szintén felfelé haladva a várhelyi s onnan a Beszterce- és Sajó- s majd a Sajó- és Maros-vize közti vízválasztó-hegységen átkelve a Maros-völgyén fekvő vécsi castrum felé vezetett. Ez út irányát, mint a II. fejezetben említém, Kolozsvártól Apahidáig, s helyenként világosan, felismerhetni. Apahidán túl a Kis-Szamos-völgyén a folyó balpartján haladt, irányát azonban közbejött területi változások miatt pontosan nem lehet kijelölni, habár az úttest még a XVI. század harmadik negyedében is jól látszhatott mint Heltai elbeszéléséből gyaníthatni ¹⁾). Egyes részletei Deugelegén alúl tűnnek fel, a szamosújvári castrum stativum mellett pedig a tájt, hol a széplaki-hegy alatt az államútból Szamosújvárra kiágazó országút balján a Gajzágó-féle, jogilag azonban a Makray László örökösei birtokához tartozó tanya épületei állanak. Irányát innen a Deés melletti Rózsa-hegy északi oldala alatt levő úgynevezett Vaskapu-szorosig néhány felismerhetni. Az úttest Deés előtt a Nagy-Szamoson túl az alsó-kosályi castrumig csaknem mindenütt világosan előtűnik, különösen a deés—nagybányai államútból a Béla-hegy alatt kiágazó s az alóri malmokhoz vezető mezei-út táján, mely részben rajta vezet. Az alsó-kosályi castrumon túl nem hatolt, hanem onnan visszakanyarodva s a Béla-hegy alatt keleti irányt véve a Nagy-Szamos-völgyén felfelé vonult az alsó-ilosvai castrumig, folyton a Szamos-jobbparton haladván. Irányát helyenként, főleg Kozárvár községén túl, Monostorszeg határán Csicsó-Mihályfalva előtt, majd Bacza és Retteg, Retteg és Felőr közt jól felismerhetni, Felőrön felül pedig az alsó-ilosvai castrumig el sem is veszíthetni. E táborállomástól,

¹⁾ Heltai ugyanis „*Chronica az Magyaroknac dolgairól*“ című s Kolozsvárt 1575-ben megjelent műve 3. lapjának 2. oldalán a 3. szám alatt a következőket írja: „... az várasból (t. i. a tordai római várból) két padimontomos kocét megyen ki, Egyic megyen Colosvár felé, és allé megyen Desig, majd két mélyfoeldic, Szélesec kedig az étac, hogy két szeker szabodon el mehet egy más melet. A másic által megyen az Aranyason, egy pusztá várba.“

Csicsó-Keresztúr községe felső végét a köztemető előtt érintve, Kúdu felé irányúl s a helység déli részén Bethlennek tart, a kúdui úgynevezett Kő-berkénél levén az egykori Szamos-átjáró; irányát azonban a Szamoson túl Bethlen felé talajváltozások miatt nem lehet követni a Bethlenen felül levő Beke-hegy keleti aljág, hol a Sajó-vize felé Kócs irányában északkeletnek haladó útát majdnem a Sajó balpartjáig követni. E tájt ismét keletnek kanyarodva Somkerék előtt Sajó-Udvarhelynek, hol a Sajó-átjáró lehetett, irányúl, a Beke-hegytől folyton a Sajó-balparton haladva. Egyes részletei Sajó-Udvarhelynél, majd a sajó-jobbparti Magyarósnál mutatkoznak; iránya azonban Király-Németin túl, hol a Beszterce-völgyet átmetszi, s főleg Sófálván alúl a Malomárka (Minarken) felé vezető megyei-út mellett tűnnek fel világosan láthatólag, hol északkeleti irányban a Budak-völgyére kanyarodik s folyton a Budak-völgy jobb felén halad; irányát Király-Németi, Malomárka, Budak és Zsolna (Senndorf) körül eltévesztés nélkül követhetni Várhelyig (Burghallen)¹⁾ Az itt levő castrumtól Vécsig haladó útszakaszt nem járhattam ugyan be, de iránya mégis biztosan constatálható. Néhai Alzner János, beszterce-városi volt tanácsos ugyanis határozottan állította, hogy az út Várhelytől a Budak-völgyön felfelé Kis-Demeter (Waltersdorf) és Oláh-Budaknak vezetve Árdány, Friss és Felső-Sebes mellett s Gledény körül Erdő-Szakálnak s onnan a vécsi castrumnak vonúl, a mely körül egyes részleteit 1864-ben magam is láttam. A várhely—vécsi út irányát mint meg nem vizsgáltát a mellékelt térképen pontozott vonalakkal tüntettem ki.

A napoca, szamosújvár, alsó-kosály, alsó-ilosva, várhely, vécsi útvonal tehát az Apulumtól a Maros-völgyén felfelé vonuló s a vécsi castrumig kimutatható másik úgynevezett marosmenti útvonallal jött kapcsolatba, vagyis Dácia északi részét kötötte a keletivel össze.

¹⁾ A Király-Németi és Várhely közti útszakaszt 1866-ban pontosan megvizsgáltam s vizsgálataim eredményének G o o s s később közölt adatai is megfelelnek, l. *Studien zur Geografie und Geschichte des Trajaniáchen Daciens* 48. l.

2. Castrumok.

Megismerkedvén északi Dáciának úthálózatával, melyet a mellékelt térkép minden eddiginél pontosabban tüntet fel, lássuk immár azokat a táborállomásokat és őrhelyeket, melyek e hadútak mentén voltak elhelyezve.

Ezek: a *szucsági, magyar-gorbói, szentmihálytelki, zutori, magyar-egreggi, romlotti, mojgrád—zsákfalvi, brédi, tihói, szentpéterfalvi, vármezei, sebesváráljai, kis-sebesi, szamosújvári, alsó-kosályi, alsó-ilosvai, várhelyi* és *vécsi castrumok, castellumok* és *speculák*.

Vegyük e táborhelyeket a hadútak szerint sorjában és kísértük meg egykori nevök megállapítását.

a) *A napoca — porolissumi, a porolissum — resculum s a resculum — napocai útvonal hadállomásai.*

Ptolemaeus, a Dácia északi részén fekvő helységek közül csupán Porolissumot jelöli meg, minélfogva determinációinkban csak a Peutinger-féle táblára vagyunk utalva. E térképen *Porolissum* és *Napoca* közé három állomás, *Certia*, *Largiana* és *Optatiana* van jegyezve; a Ravennai Névtelen még egy negyedik, *Macedonica* nevű állomásnak is fentartotta emlékét, e statiót *Napoca* és *Optatiana* közé sorozván.

Mommsen ez állomásokat következőleg helyezi el:

1. Hogy *Porolissum* a Mojgrád és Zsákfalva közti Pomet-hegyen fekvő, általam bebizonyítottnak tekintvén e municipiumot szintén Mojgráddhoz¹⁾, Napocát pedig, Kolozsvárral való identitását maga mutatván ki meggyőzően, e városhoz teszi²⁾. 2. *Certia* szerinte a romlotti castrum³⁾. A Peutinger-tábla *Porolissum* és *Certia* közé jegyzett IIII római mértföldje a pometi s a romlotti castrum stativumok közti mintegy 1 austriai mértföldnyi távolsággal csaknem pontosan találván, mi kétség sem is lehet a két hely ugyan-

¹⁾ L. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k., 167. l., IV. sz.

²⁾ L. u. o. 169. l., VIII. sz.

³⁾ L. u. o. 167. l., V. sz.

azonossága iránt. 3. *Largiana* nála a zutori castrum¹⁾. A Peutinger-táblán Certia és Largiana közé XVII római mértföld van jegyezve, mely méretnek a romlotti és zutori castrumok közti mintegy 3 austriai mértföldnyi távolság meglehetősen meg is felelne, csak hogy ha Mommsen meghatározása áll, a magyar-egregyi castrumnak helyet nem kapunk. 4. *Optatiana* szerinte Magyar-Gorbó²⁾. A Peutinger-tábla Largiana és Optatiana közé XV római mértföldet jegyez s e méret a Zutor és Magyar-Gorbó közti mintegy $2\frac{3}{4}$ austriai mértfölddel pontosan, valamint az Optatiana és Napoca közé jegyzett XVI római mértföld a Magyar-Gorbó és Kolozsvár közti mintegy $2\frac{1}{2}$ austriai mértföldnyi távolsággal ha nem is teljesen de megközelítőleg egybe is vágna; azonban e hozzávetés azért nem állhat meg, mivel Magyar-Gorbónál, mint láttuk, nem volt castrum stativum, hanem csupán egy specula t. i. a *bábvári* őrház, a melyet mint kevésbé jelentékeny állomást a Peutinger-tábla készítője a térképre csakugyan nem jegyezhetett be fontosabb stációként. Mommsen végül 5. a Ravennai Névtelen *Macedonica* nevű stációját, melyet mint mondók a Peutinger-tábla nem említ, Szucsághoz teszi, bizonyára helyesen³⁾.

Mommsen localisatiói ellen, mint érintők, az szól, hogy a sorozatból a magyar-egregyi castrum kimarad, Magyar-Gorbón pedig csak specula volt és nem castrum. Az elhelyezés bonyolultnak látszó kérdését azonban ha teljesen tán nem is, de részben legalább mégis lehet tisztázni.

Úgy véljük ugyanis, hogy a Peutinger-tábla másolója, a XIII. századi colmari szerzetes, Napoca és Optatiana közé Macedonicát feledvén bejegyezni, vagy e stáció talán magán az eredeti térképen is hiányozván⁴⁾, a Napoca és Optatiana közt feltüntetett XVI római mértföldnyi távolságot voltaképen nem e két stáció, hanem a tábláról kimaradt Macedonica és Optatiana közti távolságnak kell venni s mennyiben e méretnek a szucsági *Csóvahegy* s a Zutor közti mintegy $3\frac{1}{2}$ austriai

¹⁾ L. u. o. 168. l. VI. sz.

²⁾ L. u. a. l. VII. sz.

³⁾ L. u. o.

⁴⁾ Köztudat szerint a Peutinger-táblán több ilyen hégzag mutatható ki,

mértföldnyi távolság felel meg és pedig pontosan: *Optatiana Zutorhoz teendő*¹⁾.

Az Optatiana és Largiana közé jegyzett XV római mértföld a Zutor²⁾ és Magyar-Egregy közt levő mintegy $2\frac{1}{2}$ austriai mértföldnyi távolsággal meglehetősen összetalálván *Largiana Magyar-Egregyhez helyezendő*³⁾.

De már a Peutinger-táblán Largiana és Certia közé jegyzett XVII római mértföldnyi távolsággal semmiként sem lehet a magyar-egregyi és romlotti castrumok közt (mely utóbbi helyre a pontosan összevágó méretek szerint határozottan Certiát kell, mint említők, helyezni) tényleg létező s csak $\frac{3}{4}$ austriai mértföldre rugó távolságot összeegyeztetni. Vagy azt kell tehát feltennünk, hogy a Peutinger-tábla másolója VII helyett — pedig ez a méret sem igen felel meg a Magyar-Egregy és Romlott közti távolságnak — vétségéből írt XVII mértföldet; vagy pedig azt, hogy a régi térkép, melyet másolt, a Largianán túl fekvő vidéket illetőleg (az egy Porolissumot, a végstatiót kivéve) merőben hiányos volt s egyáltalán nem felelt meg a valóságnak, a mit az bizonyít, hogy az Egregy-mentén épen a tájott létezett szentpéterfalvi és vármezei castrumokat is feledte bejegyezni, habár azok Severus Alexander alatt, a kinek idejében készült a Peutinger-tábla archetypusa, bizonyára már léteztek, a mint hogy a vármezeiről egy keltezett feliratból határozottan tudjuk is, hogy a Kr. u. 161—169. évben már állt⁴⁾. Avagy tán az eredeti térkép készítője a méreteket összezavarva Largiana = Magyar-Egregy-től felferült Vármezőnek s a távolságot kétszer számítva onnan mérte azt vissza Romlottig, a derék szerzetes pedig hibáját utánmásolta. Egyszóval nyilvánvaló, hogy a Peutinger-tábla Largiana és Certia vidékét illetőleg egészen zavart.

Certia Mommsennel megegyezőleg *Romlotthoz teendő*,

¹⁾ A zutori castrum stativumot ismertettem: *Adalék észak-nyugati Dacia föld- és helyiratához* 10—11. l., III. sz.

²⁾ A magyar-egregyi tábor-állomást u. o. 13—14. l., VI. sz. alatt ismertettem.

³⁾ L. *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1870) 90. l., 10. sz.

mennyiben a pometi és romlotti castrumok közti távolság a Peutinger-tábla méreteivel tökéletesen egyezik ¹⁾.

A vármezei s szentpéterfalvi castrumok ²⁾, mint már említettem, valamint a kis-sebesi és brédi stációk vagy castellumok s a tihói táborállomás ³⁾ a Peutinger-táblán nincsenek feltüntetve.

Sebesváraljánál, mint a II. fejezetben láttuk, *Resculum vicus Aficaenorum* vagy *Afagaenorum* feküdt, castrumára támaszkodván a vallum alsó (déli), valamint a tihói castrumra felső (északi) vége; a tihó—alsó-kosályi természetes limes kiindulási pontjánál az alsó-kosályi castrum stativum állt, mely a limest az északi Dáciaán keresztül vonuló hadúttal hozta egyenes összeköttetésbe.

A kis-sebesi castellum vagy statio a resculumi táborállomás, a brédi *scolai* és a nyírsídi *poqujori* pedig a porolissumi castrum külérődjei voltak.

A II. fejezetben arról a két specularól is szóltam, melyek a napoca—porolissumi hadút mentén a magyar-gorbói *babavári* s a szentmihálytelki *piatre detunati* tetőkre voltak építve, az első a napoca—porolissumi s a napoca—resculumi hadútvonalak között, a második pedig épen a napoca—porolissumi út fölött levén mint vigyázó tornyok a vidéket domináló magas hegycsúcsokon elhelyezve a két útirány szemmeltartása végett.

Napoca agerének nyugati és északi határa, mint a maga helyén mondók, valószínűleg mintegy Resculum = Sebesváraljáig és Optatiana = Zutorig terjedt, a melyen túl már Dáciaának hogy úgy mondjuk katonai végvidéke kezdődhetett, a vallum stratégiai vonalán belül fekvő e tábor-állomás körül létezett római helységek is még a colonia ageréhez tartozván mint oda gravitálók; a vármezei, szentpéterfalvi, magyar-egregyi, romlotti és tihói castrumok pedig minden bizonnyal

¹⁾ A romlotti castrumot ismerttettem: *Adalék észak-nyugati Dácia föld- és helyiratához* 14—15. l., VII. sz.

²⁾ Ismerttettem: *u. o.* 11—13. l., IV—V. sz.

³⁾ Ez utóbbi l. *u. o.* 20. l., IX. sz. (V. ö. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 167. l., IV. és 838, 1633. 4., 6248. sz. s *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterr.* III. k. (1879) 113—114. l., 12. sz. és IV. k. (1880) 3. sz.)

Porolissuméhoz, már t. i. a mennyire castrum stativumok colonia és municipium agerét képezhették, a mit úgy kell értenünk, hogy az a terület, melyen az imént említett castrumok voltak elhelyezve Porolissum, Optatiana, Macedonica és Resculum pedig Napoca határán feküdt ugyan, de maguk a castrum stativumok önként érthetőleg nem ama colonia és municipium joghatósága alatt álltak — ehhez csak a táborhelyek körül imitt amott létezett egyes tanyák és helységek tartozván —, hanem mint táborállomások s katonai erődtvények Dácia főparancsnoksága illetőleg a limes-vonal hadparancsnoka alatt.

Porolissumnak mint municipiumnak agerét tehát voltaképen azok az egyes, kisebb-nagyobb tanyák és helységek alkothatták, melyek a vallumon belül a táborállomások közt elszórva bizonyára léteztek, de a melyeknek nyomára ezideig, fájdalom, még nem akadtunk. Az is lehet, hogy Porolissum municipalis fenhatósága csupán a város közvetlen környékére terjedt s a municipium nagyobb agerrel egyáltalán nem is bírt.

A mi magát a várost illeti, mint említők, valószínű, hogy Trajanus alapította az ott létezett egyik jelentékenyebb dák helység, tán királyi vár helyére ¹⁾ épen úgy, mint a hogy a Szászvároson belül a határszélen levő úgynevezett muncseli Grediste giganticus védműveire az ott létezett római castrum épült, s a legio XIII geminával együtt járt *Kanabensis*ek bódéiból szintúgy fejlődött *municipium Porolissum*, mint ugyanazon legió *canabájából municipium Apulum*, és lehetséges, hogy végig fogytig úgynevezett katonaváros maradván, habár különben polgári hatósággal is bírt, de nagyobb határhoz nem juthatott.

b) A napoca — vécsi útvonal hadállomásai.

A napoca—vécsi hadútat a Peutinger-tábla nem tünteti fel s ekkép az annak mentén feküdt *szamosújvári, alsó-kosályi, alsó-ilosvai, várhelyi* és *vécsi* táborhelyeket sem localisálhat-

¹⁾ A II. fejezetben röviden leírt külérődvtvények egy része valószínűleg még a dákoktól eredett, jelesen a *serato-völgyi cyclopius* művd kötötés a pomet-hegyi dák erősség külső védművét alkothatta, a mint Porolissum topographiájában annak idején törekedni is fogok kimutatni.

juk e térkép alapján. Maunert a tábla második kiadásához¹⁾ írt bevezetésben bebizonyította, hogy a tábla régibb térképek s mérések alapján Severus Alexander alatt készült, a miből az következne, hogy az elősorolt öt táborállomás a nevezett császár alatt még nem létezett; két, a Kr. u. 213-dik évben kelt alsó-ilosvai felirat azonban azt tanúsítja²⁾, hogy az ottani táborhely már Caracalla idejében megvolt, két felirat pedig épen Severus Alexander alatt kelt³⁾. A Peutinger-tábla északi és keleti Dáciaira vonatkozó adatai Severus Alexander idejénél bizonyára jóval korábban készült térképeken és méréseken alapulhatnak. Hogy a napoca—vécsi hadút táborhelyei ezeken sem voltak feltüntetve s következésképen a Peutinger-tábláról is kimaradtak, egyébnek bizonyára nem, hanem csakis az archetypus hiányosságának tulajdoníthatni. A szamosújvári, alsó-kosályi, alsó-ilosvai, várhelyi és vécsi táborállomások⁴⁾ nevét tehát sem az ókori írók, sem pedig az eddig ismert feliratok nem említvén, fájdalom még csak sejteni sem lehet; szerencsés leletek azonban Dácia topographiájának e házágára is világot vethetnek.

A kis- és nagy-szamos-, a sajó- és a marosmenti állótáborokat ha tán nem is Trajanus, de valószínűleg valamely II. századi császár, tán Hadrianus vagy Antoninus Pius építette, lehet pusztán csak azért, hogy a Nagy-Szamos és a Maros felső-vidéke összeköttesék, illetőleg hogy a provincia északi, északkeleti és keleti határa hadászatilag megerősítessék; de lehet — s a várhelyi, vécsi, mikházi, enlaki, udvarhelyi, homoród-szentmártoni, bereczki és komollói castrumok fekvéséből, illetőleg Dácia keleti részén meglehetősen egyenes vonalban lett dispositiójukból gyanítható is — azért, hogy

¹⁾ *Tabula itineraria Peutingeriana*, Lipsiae, 1824.

²⁾ *L. Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 795, 796. sz.

³⁾ *L. u. o.* 797, 798. sz.

⁴⁾ A várhelyi castrum rövid ismertetését I. G o o s s, *Studien zur Geografie und Geschichte des Trajanischen Daciens* 48. l. (v. ö. *Ephemeris Epigraphica* II. k. 391. l., 370. sz. és A c k n e r, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*. Wien, 1857. 52—53. l.); a vécsi castrumét pedig: A c k n e r, *i. m.* 31—32. l., *A magyar orvosi és természetvizsgálók munkálatai* X. k. (1864) 79—80 l. (v. ö. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 6284. sz.).

strategiai alapját képezzék a Dácia északkeleti szögletén túl, a mai Bucovina és Moldovában feküdt barbár föld meghódításának. S mennyiben több jel arra mutat, hogy a rómaiak terve csakugyan az volt, hogy Dácia határait kelet felé kijebb tolják, illetőleg hogy e provinciát *Moesia inferior*nak a Pontus mellett keskeny szalagként felnyúló alsó részével összekössék: a Dácia északkeleti és keleti felén elhelyezett castrumok dispositióját részemről hajlandóbb vagyok hódítási velleitáshöz semmint pusztán csak határvédelmi taktikából eredettnek tulajdonítani, a mint e körüli nézetemet a maga helyén igyekezni is fogok kifejteni.

3. Hadsapatok.

Hogy Dáciában a provincia meghódítása óta Septimius Severusig csak egy ezred, a *legio XIII gemina* állomásozott, Mommsen meggyőzően kimutatta¹⁾. A *legio V Macedonica* a nevezett császár uralkodása alatt került Moesia inferiorból Dáciába, jelesen a provinciának a Maroson felül eső északi részébe²⁾. A két ezred ezidőn túl osztakozott a provincia védelmezésében. A *legio XIII gemina* segédsapataival a Maroson alúl délfelé fekvő területen, a *V Macedonica* pedig azon felül az északi határig állomásozott mint felíratos emlékek tanúsítják.

A vallum védelmét, továbbá a kis- és nagy-szamos-, a sajó- és a felső-marosmenti castrum stativumokat Potaissába telepedése után (s valószínűen kizárólag) a *legio V Macedonica* vette át a *XIII geminától*, mert hogy a potaissa—porolissumi vonalat korábban, már a foglalás ideje óta, ez utóbbi ezred egyes osztályai tarták megszállva, úgynevezett katona-téglák bizonyítják; Potaissa, Macedonica és Porolissum romjaiban ugyanis e legió nevével jegyzett téglákat leltek³⁾. Ez állomáscsere következtében tehát az észak dáciai castrum stativumok helyőrségét részben magának a *legio V Macedonicának* egyes

¹⁾ *L. Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 160—161. l.

²⁾ *L. u. o.*

³⁾ *L. u. o.* 1629. sz. 3), 2), 1), 1k, 1m, 17b.; v. ö. *Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen* III. k. (1879) 111. l., 1. sz.

szakaszai, részben pedig a hozzátartozó segélyhadaknak külön csapatai képezhették.

Szerencsés leletek következtében ¹⁾ képesek vagyunk az északi Dácia álló-táboraiiban állomásozott hadesapatokat meghatározni, az egy Napocát kivéve, hol mint látszik castrum stativum nem létező helyőrség sem volt. Az egyes castrumok romjaiban lelt felíratos kövek és téglabélyegek az ott állomásozott csapatokat minőség, fegyvernem, folyószám s nemzetiiség, illetőleg melléknév szerint tüntetik fel, néhánynak még nagyságát is megjelölve.

Lássuk tehát az észak-dáciai álló-táborok őrségét sorjában.

1. Potaisa = Torda. Septimius Severus óta itt a *legio V Macedonica* állomásozott, hol egyszersmind főhadiszállása (*praetoriuma*) is volt ²⁾; korábban pedig szintén ott vagy a környéken a *cohortis I Flavia Ulpia Hispanorum militum civium Romanorum equitata* tanyázott mint az ajtoni mértföldmutatóból gyaníthatni ³⁾.

2. Macedonica = Szucság. A Csóva-hegyen a *legio XIII gemina* bélyegével jegyzett téglákat leltek ⁴⁾, minélfogva constatálható, hogy eleinte legalább ennek az ezrednek valamely szakasza tartotta Macedonicát megszállva. Itt állomásoztak továbbá az *ala Siliana* ⁵⁾ és az *ala Thraecum* ⁶⁾ is.

3. Optatiana = Zutor. Az itt tanyázott csapat téglái N·M·O betűket feltüntető bélyeggel vannak megjelölve, melyeket Mommsen értelmezni nem tudott ⁷⁾; egy 1878-i szerencsés felíratlelet azonban mint fennebb említők ⁸⁾ azt sejteti, hogy e betűkben a *numerus militum miliaris* név rejlik s

¹⁾ Az alsó-ilosvani lovas- és két sebesváraljai gyalog-osztdlyát kivéve, valamennyi csapat bélyeges-tégláit és felíratait nekem sikerült megtalálnom.

²⁾ *L. Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 172. l. IX. sz.

³⁾ *L. u. o.* 1627. sz.

⁴⁾ *L. u. o.* 1629. sz. 2).

⁵⁾ *L. u. o.* 168. l. VII. és 845, 847. sz.

⁶⁾ *L. u. o.* 168. l. VII. és 849. sz.

⁷⁾ *L. u. o.* 168. l. VI. és 1633. 6. sz.

⁸⁾ *L. I. Fejezet*, 23. sz.

hogy e *numerus* lovas-csapat volt, melyet a felírat egyszerűen *ala miliaria*-nak nevez, vagyis hogy e két név ugyanazon egy lovas-csapatra vonatkozik.

4. Largiana = Magyar-Egregy. Itt úgy látszik váltakozva a *cohortis I Batavorum miliaria* ¹⁾ az *ala Siliana* ²⁾, a *cohortis VI Tribocorum* vagy *Triballorum?* ³⁾ s a *cohortis II Hispanorum et Tribocorum* ⁴⁾ tanyázott.

5. Certia = Romlott. Ez álló-tábor a Larginából ismert *cohortis I Batavorum miliaria* ⁵⁾ és a *cohortis II Britannica* állomáshelye volt ⁶⁾. Hogy az előbb nevezett *cohortis* itt, vagy Magyar-Egregyen taborozott-e korábban, avagy mint nagyobb számú csapat két részre osztva mindkét castrumban egyszerre, meghatározni természetesen nem lehet.

6. Porolissum = Mojgrád-Zsákfalva. A vallum e fontos pontján mint említők eleinte a *legio XIII gemina* tanyázott, továbbá a *numerus Palmyrenorum* ⁷⁾, az *(ala) contariorum* ⁸⁾ s a *cohortis I Vangionum Antoniniana (miliaria?)* ⁹⁾. A brédi *scolai* s a nyírsídi *pogujori* castellumok őrségüket bizonyára a porolissumi castrumból nyerték.

7. Vármező. Az itteni castrum a *cohortis II Numidarum* táborhelye volt ¹⁰⁾.

8. Resculum = Sebesváralja. E táborállomáson, mely az előretolt kis-sebesi castellum őrségét is szolgáltatta, négy csapat állomásozott bizonyára váltakozva, úgymint: a *cohortis*

¹⁾ *L. Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 167. l. V. és 841. sz.

²⁾ *L. u. o.* 167. l. V. és 840. sz.

³⁾ *L. Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 114. l. 14. sz.

⁴⁾ *L. u. o.* (v. 5. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 6283. sz.)

⁵⁾ *L. Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 167. l. V. és 839. sz.

⁶⁾ *L. Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 114. l. 13. sz.

⁷⁾ *L. Corpus Inscr. Lat.* III. k. 167. l. IV. és 837. sz.

⁸⁾ *L. Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 113. l. 11. sz.

⁹⁾ *L. u. o.* 88-89. l. 6. sz.

¹⁰⁾ *L. Corpus Inscr. Lat.* III. k. 168. l. VI. és 1633. 5. sz. (v. 5. *Ephemeris Epigraphica* II. k. 325. l. 467. sz.)

*I Aegyptiorum*¹⁾, a *cohors I Hispanorum*²⁾, a *cohors II Hispanorum*³⁾, végül egy meghatározhatatlan nemzetiségű cohors, tán *cohors I* vagy *peditata GST*⁴⁾.

9. **Tihó.** Itt eleinte valószínűleg szintén a *legio XIII gemina* valamely szakasza állomásozott⁵⁾, továbbá a *cohors I Cypria* vagy teljes névvel *cohors I civium Romanorum Cypria*, jobban *cohors I Cypria civium Romanorum*⁶⁾.

10. **Szamosújvár.** Ez állótábor az *ala II Pannoniorum* tartá meg szállva⁷⁾.

11. **Alsó-Kosály.** Castruma a *cohors I Britannica miliaria (civium Romanorum)*⁸⁾ s mint gyaníthatni még egy más, valószínűleg lovas-osztály tanyája volt, de a mely osztály nevét az illető felirat nem jelölte meg⁹⁾; eleinte azonban valószínűleg a *legio XIII gemina* s majd a *legio V Macedonica* egy-egy szakasza állomásozhatott e táborhelyen mennyiben ez ezredek katonáitól ered néhány ott lelt feliratos kő¹⁰⁾.

12. **Alsó-Ilosva.** Caracalla és Severus Alexander uralkodása alatt az *ala I Tungrorum Frontoniana* táborhelye volt, a mit számos itt talált feliratos kő és téglabélyeg bizonyít¹¹⁾;

¹⁾ L. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 168. l. VI. és 1633. 7. sz.; *Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 114. l., 15. sz.

²⁾ L. *Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 115. l., 16. sz.

³⁾ L. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 168. l. VI. és 843, 1633. 8. sz.; *Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 115. l., 17—20. sz.

⁴⁾ L. *Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 116. l., 21. sz. (v. ö. u. o. 88—89. l., 6. sz.).

⁵⁾ L. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 167. l. IV. és 838. sz. (v. ö. u. o. 1633. 4. sz.).

⁶⁾ L. *Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 113—114. l., 12. sz. és u. o. IV. k. (1880) 3. sz. (v. ö. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 1633. 4. sz.).

⁷⁾ L. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 166. l. III. és 1633. 3. sz. (v. ö. u. o. 832. sz.).

⁸⁾ L. u. o. 165. l. II. és 821. sz.; *Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 88. l., 5. sz.

⁹⁾ L. *Arch.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich* III. k. (1879) 87—88. l., 4. sz.

¹⁰⁾ L. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 822, 823, 826. sz.

¹¹⁾ L. u. o. 161—164. l. I. és 1633. 1. sz.

szintén ott állomásozott, s az imént említett lovasságnál bizonytalán korábban, még a *numerus p(editum?) P(almyrenorum vagy Pannoniorum?)*¹⁾ és a *cohors II Britannica miliaria* is²⁾.

13. **Várhely.** E castrumban, melynek romjai közt bélyeges-téglát még eddig nem találtak, valószínűleg a *cohors I Alpinorum equitata* állomásozott; e csapat emlékét ugyanis Dácsiában a többi közt egy a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 1183. sz. a. közölt felirat tartotta fenn, melyet Mommsen az apulumi feliratok közé sorol, de a melyről L a z i u s és utána N e i g e b a u r azt állítja, hogy Beszterczén lelték volna³⁾. Mennyiken nagy valószínűséggel bír, hogy e feliratos követ csakugyan Beszterczén látta az, a ki legelőször másolta⁴⁾, a hová a közeli Várhelyről kerülhetett; e cohors equitatát Várhelyhez kell, úgy vélem, soroznunk.

14. **Vécs.** Álló-táborában az *al(ares vagy alarii) n(umeri) Illyricorum*, vagy pedig *al(a) n(ova) Illyricorum* — a téglabélyegyet mindkét értelemben vehetni — állomásozott⁵⁾.

Egy castrum, t. i. a *szentpéterfalvi* őrségét nem ismerjük, mivel onnan sem feliratos kő, sem pedig bélyeges-tégla nem került napvilágra.

¹⁾ L. u. o. 161. l. I. és 803. sz.

²⁾ M o m m s e n lehetetlennek tartván, hogy II. számú cohors ezerszék nevezetű legyen, az utóbbemlített cohors bélyegét feltüntető téglát a *cohors I Britannica miliaris*től eredetnek és nem Alsó-Ilosvához, hanem Alsó-Kosályhoz sorozandónak vélte, habár a lelhelyre nézve mi kétség sem forgott fenn mennyiben azt az alsó-ilosvai egyik katona-fürdő *frigidariuma* csatornájában leltem (L. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 1633. 2. sz., 165. l. II. sz.); H i r s c h f e l d azonban a téglabélyegyet megvizsgálván, olvasásomat helyesnek ismerte el (L. *Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* LXXVII. k. (1874) 414. l.), minélfogva Mommsen e téglafeliratot az *Ephemeris Epigraphica* II. k. 324. l., 466. sz. a. ez értelemben rectificálva újra közli.

³⁾ L. N e i g e b a u r, *Dacien* 241—242. l. 7. sz.

⁴⁾ Ez bizonyára J o h a n n e s M e z e r z i u s vagyis valódi nevén M e g y e r e c s i J á n o s volt, de ő n felirat provenienciáját nem jegyezte fel; a nevét viselő codexben az apulumiak között áll.

⁵⁾ L. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 6284. sz.

A Potaissán felül Sebesváraljától Vécsig, vagyis a Dácia északi részében állomásozott hadcsapatok közül összesen 8 lovas ala (köztük 1 ezeres), 2 lovas-, 13 gyalog-cohors (ezek közül 3 vagy tán 4 ezeres) és 3 valószínűleg szintén lovas numerus (köztük 1 ezeres) tehát összesen 26 zászlóalj nevét ismerjük, melyek épen felét alkotják a Dáciából eddiglen ismert csapatoknak.

E csapatok minőség, nemzetiség, és folyószám szerinti betűrendes listája a következő:

I. Alák.

1. *Ala contariorum*, Mojgrád—Zsákfalva.
2. *Ala nova Illyricorum* vagy *alares numeri Illyricorum*, Vécs.
3. *Ala miliaria* (tán a *numerus militum miliaris*-sal ugyanegy csapat), Zutor.
4. *Ala II Pannoniorum*, Szamosújvár.
5. *Ala Siliana*, Szucság és Zutor.
6. *Ala Thraecum*, Szucság.
7. *Ala I Tungrorum Frontoniana*, Alsó-Ilosva.
8. *Ala (?)*, Alsó-Kosály.

II. Lovas-cohorsok.

1. *Cohors I Alpinorum equitata*, Várhely.
2. *Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum militum civium Romanorum equitata*, Torda vagy környéke.

III. Gyalog-cohorsok.

1. *Cohors I Aegyptiorum*, Sebesváralja.
2. *Cohors I Batavorum miliaria*, Romlott és Magyar-Egregy.
3. *Cohors I Britannica miliaria (civium Romanorum)*, Alsó-Kosály.
4. *Cohors II Britannica*, Romlott.
5. *Cohors II Britannica miliaria*, Alsó-Ilosva.
6. *Cohors I Cypria civium Romanorum*, Tihó.
7. *Cohors I [vagy p(editata)] GST*, Sebesváralja.
8. *Cohors I Hispanorum*, Sebesváralja.
9. *Cohors II Hispanorum*, Sebesváralja.

10. *Cohors II Hispanorum et Tribocorum*, Magyar-Egregy.
11. *Cohors II Numidarum*, Vármező.
12. *Cohors VI Tr(ibocorum vagy Triballorum?)*, Magyar-Egregy.
13. *Cohors I Vangionum Antoniniana (miliaria?)*, Mojgrád-Zsákfalva.

IV. Numerusok.

1. *Numerus militum miliaris* (tán az *ala miliaria*-val ugyanegy csapat), Zutor.
2. *Numerus Palmyrenorum*, Mojgrád—Zsákfalva.
3. *Numerus p(editum?) P(almyrenorum vagy Pannoniorum?)*, Alsó-Ilosva.

A mint e sorozatból kitetszik, a vécsi, várhelyi és alsó-ilosvai castrumokban mint messze előretolt stratégiai pontokon lovasság állomásozott¹⁾, a limes-vonalon pedig, vagyis az alsó-kosályi castrumtól a sebesváraljai táborállomásig, általán gyalogság.

Lovasságnak Alsó-Kosályon és Mojgrád—Zsákfalván állomásozását a két táborállomás dispositiója indokolhatta. Egyik a természetes limes kezdetén való fekvése miatt, a másik pedig mint a vallum-védelem stratégiai alappontja tehette különösebben szükségessé lovasság ott tartását, mely valószínűleg a kémszemlei s a postai szolgálatot végezte; az is megeshetik, hogy lovasság mindkét helyütt csak eleinte, vagy egyáltalán rövid ideig állomásozott s az őrséget később merőben gyalogság képezte, a mint hogy tudva is van, hogy az alsó-kosályi castrumot erős gyalog-osztály tartotta megszállva s hogy Mojgrád—Zsákfalván is szintén gyalogság állomásozott és pedig valószínűleg ezeres cohors²⁾.

¹⁾ Az alsó-ilosvai hadállomáson az illető gyalog-cohors valószínűleg csak átmenőleg vagy legfeljebb rövid ideig tartózkodhatott, mivel habár az Alsó-Ilosva s a szomszédos Csicsó-Keresztúr határán állt római település összes épületeinek romjait rendszeresen felásattam, de egy téglán kívül, mely a kérdéses cohors nevét megörökítette, e csapatra vonatkozó más emléket nem sikerült lelnem, holott ha az hosszabban tartózkodék vala ott, számosabb emléket kell vala hátrahagynia.

²⁾ A Porolissum helyőrségét képezett gyalog-csapatok közül, fáj-

A *zutori* és *szucsági* castrumok helyőrségét mint láttuk szintén lovasság képezte, a mit e táborhelyeknek Potaissa, az ezred főhadiszállása, s a vallum közti fekvéséből magyarázhatni meg. E két castrum lovas-őrsége közvetíthette ugyanis egyrészt a gyors érintkezést a *legio praetoria* és a vallummenti táborállomások között, egyszersmind postai szolgálatot is teljesítvén; másrészt pedig, és a két őrség elhívása főleg ebben állhatott, a határőri csapatok tartalékát képezhették, mely mint lovasság gyorsan vonúlhatott a vallum ama pontjára, a hol rá épen szükség volt. Igaz, hogy e tartalék-had felállítási vonala nem futott a valluméval egyenközűleg, hogy túlrövid volt s hogy a vallum-vonalra függélyesen esett s ekkép a mai hadászati elvek szerint alig tekintetnek szabályos hátrévdonalnak: a vallumhossz középpontja irányában elhelyezett két castrum azonban alkalmasint mégis jól megfelelt a célnek, mennyiben a bástyáik mögött táborozott lovasság mint a határvédelem összpontosított tartaléka, tömegeit ha nem is oly gyorsan mint ha a limessel egyenközű vonalban volt volna felállítva, de mégis megfelelő gyorsasággal vethette a vallum fenyegetett pontjára.

Potaissában vagy környékén a megjelölt hosszú nevű lovas-cohors valószínűleg csak Trajanus idejében állomásozott; a potaissa—napocai útból ráesett szakaszt elkészítvén Dácia-ból megeshetik kivonult¹⁾.

dalom, még csak egyet ismerünk mennyiben a Pometről, hol a nagy terjedelmű vár és municipium feküdt (melyeknek romjai azonban rendszeresen átkutatva még nincsenek), eddig összesen csak öt feliratos emlék került napvilágra s ezek közül is csupán kettő emlékezik katonai ember-ről (lovasról és gyalogról) s egyetlen téglabélyeg egy lovas csapatról, a többi irigyen még rejtve levén szemünk elől. Meglehet, hogy a *legio XIII gemina* elvonulása után a porolissumi castrumban a *legio V Macedonica* egy szakasza volt helyőrségen, a szolgálatot valamely auxiliaris cohorsal (egy időben a *caeriaci* fennemlített ezred csapatával) osztva meg; hihetőbb azonban, hogy nem legionariusok, hanem auxiliarisokra volt bízva a fontos stratégiai pont védelme.

¹⁾ E cohors nevét később a Kr. u. 145—161. évek valamelyikében kelet (XLIV számú) katonai-diplomában leljük fel (I. *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 886. l.), de, a diploma fragmentált állapotban jutván roánk, állomáshelyét nem lehet meghatározni.

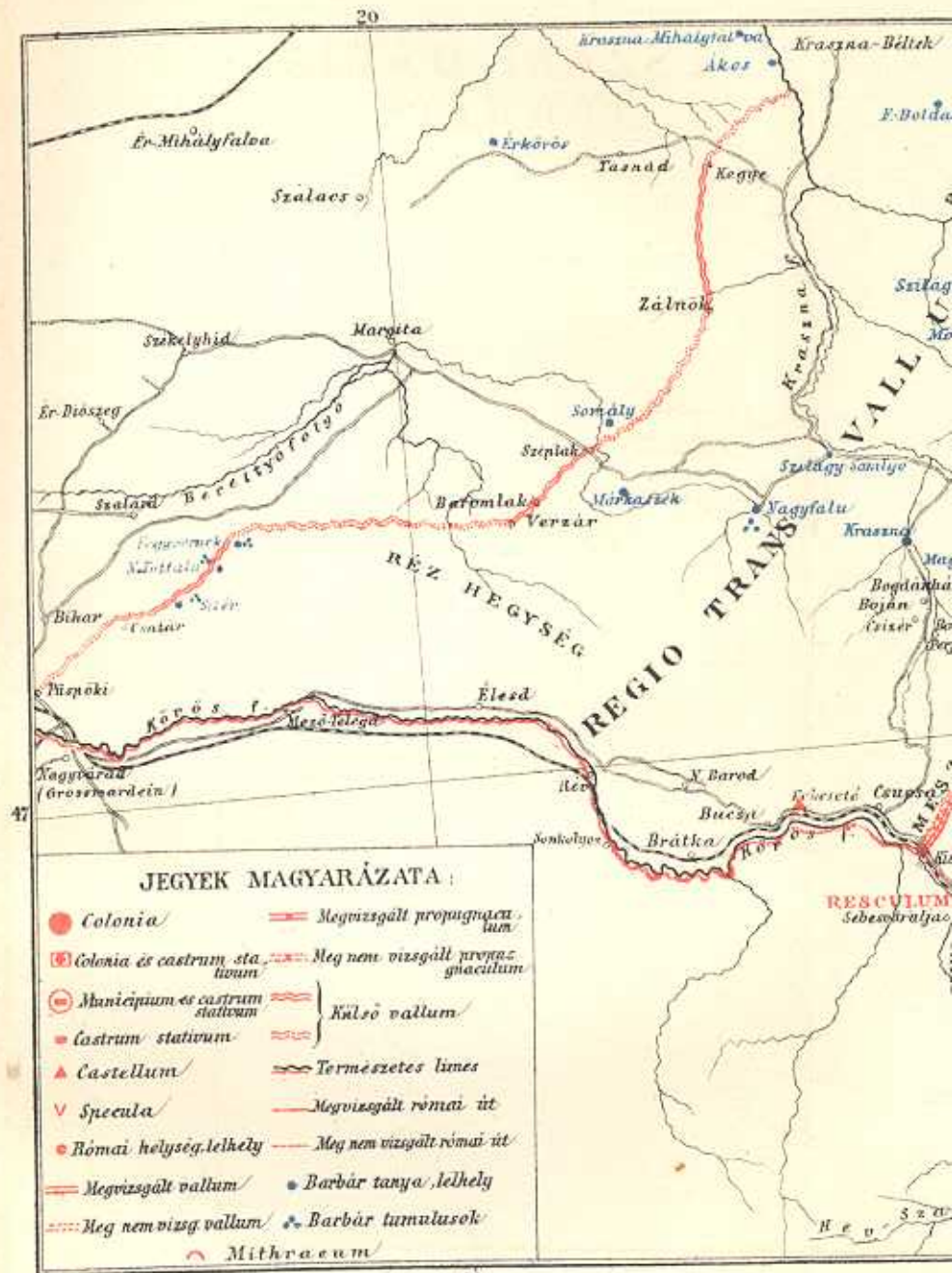
A dolog természetéből folyik s tán fölösleges is mondanom, hogy a kimutatott csapatok az összes táborhelyeket nem ugyanegy időben, nem egyszerre tartották megszállva, azaz hogy a csapatok lajstroma nem egy évről szól, de évek hosszú sorára vonatkozik. Egyébiránt sem az időrendet nem lehet megállapítani arra nézve, hogy az illető csapat mikor, mely évben állomásozott táborhelyén; sem pedig a helyőrség egymásutánját, vagyis azt, hogy oly táborállomáson, a hol egynél több csapat van kimutatva, melyik képezte az őrséget előbb, melyik utóbb. Ennek megállapításához kellően keltezett helyi feliratokra lenne szükség, ilyenekkel pedig, fájdalom, nem rendelkezhetünk. A katonai-diplomák, melyek különben az auxiliaris csapatokra nézve a legtöbb felvilágosítást adják, e tekintetben nem útásitanak, mennyiben az egyes csapatokra vonatkozólag, mint köztudatra van, csak azt jegyzik fel, hogy mely provinciában, de nem azt is egyszersmind, hogy a provincia melyik részében vagy épen melyik táborhelyen állomásoztak; a kérdéses castrumok romjaiban eddiglen talált feliratok pedig a helyőrségek szolgálati chronológiáját illetőleg mélységesen hallgatnak.

Az időrendi zavar természetszerű következménye az is, hogy az auxiliaris csapatok melyik ezredhez, a *legio XIII gemina* vagy a *V Macedonica*hoz való tartozását sem tudhatjuk meg pontosan. Hogy míg a *legio XIII gemina* egymaga képezte a provincia őrségét, illetőleg míg egyes szakaszai Potaissában, Macedonicában, Porolissumban és Alsó-Kosályban állomásoztak, e *legio* s főleg auxiliaris csapatai látták el északi Dácia, illetőleg a vallummenti többi castrumokat is őrséggel, önként érthető; a *legio XIII geminának* a provincia északi részéből a délre való telepedése után a *legio V Macedonica* vette át s tán kizárólag e rész védelmét, minélfogva méltán tehetni fel, hogy ez ezred és segély-hadai voltak Dácia északi része táborállomásaiban elhelyezve; — de ennél tovább menni, az elősorolt auxiliaris csapatoknak melyik ezred keretéhez tartozását, vagy pedig az északi Dáciában illetőleg a vallum vonalán egyszerre állomásozott hadesapatok mennyiségét az eddiglen napvilágra került adatok alapján határozottan kijelölni akarni annyival sikertelenebb fáradozás lenne, mivel

még azt sem lehet biztosan tudni, ha vajjon a *legio XIII gemina* Dácia déli részébe vonulása után nem hagyott-e hátra segély-csapatából egyes szakaszokat imitt-amott őrségen.

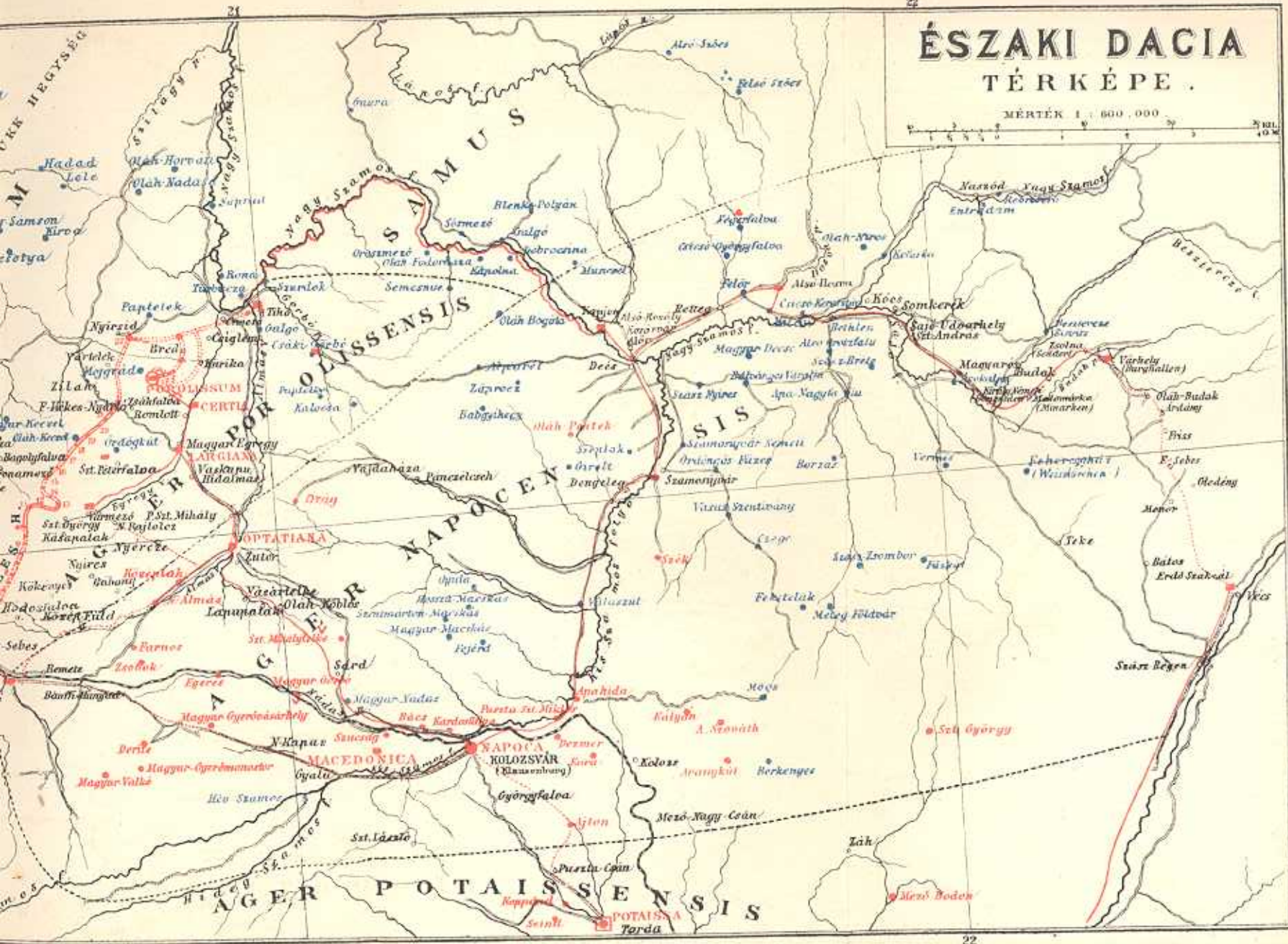
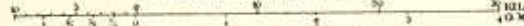
A római sások míg csak lehetett védtek Trajanus örökét. Hogy szárnyaik meglankadtak és hogy Dácia elveszett, tán nem is saját hibájok, hanem az örök, a megingathatatlan világrend logicus következménye volt.

Ennyit a *limes Dacicus* felső-részeről, a kis-sebes—tíhói vallumról, annak rómaiságáról s mindarról, a mit ez utóbbi tekintetben szükséges volt arra nézve elmondanom, hogy a feuforgott kételyek elenyészsenek. A többit, vagyis a mit az egész *limes Dacicus*, a vallum építésének korát, a valószínű okokat, melyek a provinciának határtöltéssel való megerősítését szükségessé tették; e vallumnak más barbár és nem barbár, hazai és nem hazai határtöltésekkel való összehasonlítását illetőleg előadni szükségesnek vélek: a *limes Dacicus* alsó-részének leírásában, mely e közlemény folytatását képezendi, igyekszem tárgyalni.

ÉSZAKI DACIA TÉRKÉPE.

MÉRTÉK 1 : 600 000

Digitized by Google